

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΛΟΓΙΚΗ¹

Β. ἜΡΓΟΝ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

1. Θεωρῶν δ' Ἐγγελοσ τὸν κόσμον ὡσ ἔκφρασιν τοῦ λόγου ἦτο εὐλογον νὰ ποιήσῃ τὴν Λογικὴν θεμελιῶδες καὶ κύριον τοῦ ὄλου συστήματος μέρος. Αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῶσ τυπικὴ, διαλαμβάνουσα περὶ τῶν μορφῶν, δι' ὧν ἡ νόησις τοῦ ὑποκειμένου λαμβάνει τὸ δεδομένον θύραθεν περιεχόμενον, ἀλλὰ «θεωρητικὴ» ἢ μεταφυσικὴ Λογικὴ, παράγουσα καὶ τὸ περιεχόμενον τῆσ γνώσεωσ ἐξ αὐτῆσ τῆσ καθαρῶσ νοήσεωσ² καὶ ἀναπτύσσουσα τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἀντικειμενικοῦ αἰδίου λόγου³. Δὲν ἐξετάζει λοιπὸν μόνον τοὺσ τύπουσ ἢ τὰσ μορφὰσ, δι' ὧν καταλαμβάνομεν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν ἀλήθειαν κατ' ἀκολουθίαν εἶναι οὐχὶ μόνον Λογικὴ καὶ γνωσιολογία ἀλλὰ καὶ Μεταφυσικὴ⁴. Εἶναι δὲ δυνατὴ τοιαύτη Λογικὴ, διότι ἔχοντεσ ἐν

¹ Ἡ Λογικὴ ἔχει ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἔργων τοῦ Ἐγγέλου τρεῖσ κυρίασ μορφὰσ· ὑπάρχει πρῶτον ὡσ διεξοδικὸν δίτομον ἔργον (4οσ καὶ 5οσ τόμ. ἐκδ. H. Glockner)· ἔπειτα ὡσ ἐπιτομὴ ἐν τῇ «Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» (6οσ τόμ. σ. 33 — 310) καὶ τέλος ὡσ πρῶτον μέρος τοῦ «Συστήματος τῆσ φιλοσοφίασ», (8οσ τόμ.). Προστεθῆτω δὲ ὅτι ἐν τῇ «Φιλοσοφικῇ προπαιδείᾳ» ἡ Λογικὴ ἐν συντομίᾳ κατέχει τὸ πρῶτον μέρος (3οσ τόμ. σ. 170 — 191).

² Αἱ μορφαὶ τῆσ νοήσεωσ εἶναι τὸ ζῶν πνεῦμα τῆσ πραγματικότητοσ· ἐκ τοῦ πραγματικοῦ δὲ ὑπάρχει ἀληθὲσ μόνον ὅ τι εἶναι τοιοῦτο διὰ τῶν μορφῶν.

³ Ἡ Λογικὴ τοῦ Ἐγγέλου ὡσ θεωρία τοῦ εἶναι καὶ τῆσ οὐσίασ ἐξετάζει τοὺσ προσδιορισμοὺσ τῆσ νοήσεωσ οὐχὶ κατὰ τὴν ἀφρητημένην αὐτῶν μορφήν τὴν ἄσχετον πρὸσ τὴν ἐμπειρίαν ἀλλὰ κατὰ τὸ μερικὸν περιεχόμενον. Φθάνει δὲ εἰσ τὴν συγκεκριμένην ζῶσαν ἐνότητα, καθ' ἣν αἴρεται ἡ ἀντίθεσις τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ γινώσκεται τὸ μὲν ὄν ὡσ καθαρὰ ἐννοια ἢ δὲ καθαρὰ ἐννοια ὡσ τὸ ὄντωσ ὄν. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἡ ἐννοια δύναται νὰ ἐξετασθῇ τὸ μὲν κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴν ὄψιν ὡσ ὄν τὸ δὲ κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴν ὡσ ἐννοια. Τοιαύτην οὐσαν τὴν Λογικὴν καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ κυριώτατον ἄμα καὶ δυσκολώτατον τοῦ προκειμένου φιλοσοφήματος μέρος θέλομεν ἀναπτύξει ἀκριβέστερόν πως καὶ διεξοδικώτερον.

⁴ Ἡ πρὸσ τὴν Μεταφυσικὴν συμπλέκουσα Λογικὴ εἶναι κατὰ τὸν Ἐγγελοσ δυσκολωτάτη πασῶν τῶν ἐπιστημῶν· εἰάν δέ, λέγει, τὰ περὶ πολιτείασ βιβλία ὁ Πλάτων ἐπτάκισ μετέγραψεν, ὁ τῆσ νέασ Λογικῆσ συγγραφεὺσ ἔχει ἀνάγκην πολλῆσ σχολῆσ ἵνα ἐπτά καὶ ἑβδομηκοντάκισ τὴν ἐπιστήμην ταύτην ἐπεξεργασθῇ.

ἡμῖν αὐτοῖς τὸν λόγον εἶμεθα ἱκανοὶ νὰ ἐφορμήσωμεν καὶ ἀνυψωθῶμεν εἰς τὸ αἰδίου σύστημα τῶν ἐννοιῶν, αἵτινες συναποτελοῦσι τὸν ἀπόλυτον λόγον ἢ τὴν ἰδέαν καὶ προηγοῦνται ἀχρόνως πάσης πραγματικότητος. Δυνάμεθα δηλαδή νὰ κατανοήσωμεν τὸν αἰδίου λόγον οἷος ὑπάρχει ἐν ἑαυτῷ, πρὶν ἐκδηλωθῆ καὶ ἐποπτευθῆ ὡς πραγματικὸς καὶ αἰσθητὸς κόσμος. Ἀναπτύσσουσα ἡ Λογικὴ μεθοδικῶς ἐκ τοῦ ἐνιαίου λόγου πάσας τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας καὶ ἐξευρίσκουσα ἐκ τῶν προτέρων ὅλον τὸ σύστημα τῆς ἀπὸ πάσης πραγματικότητος ἀνεξαρτήτου αἰωνίου ἀληθείας ἐκπορίζει ἅμα τὴν βάσιν καὶ τὰ μέσα τῆς κατανοήσεως τοῦ πραγματικοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου¹. Περιεχόμενον ἄρα ἔχει τὸ πρῶτον τοῦτο καὶ κυριώτατον τῆς φιλοσοφίας μέρος² τὴν ἀλήθειαν καθ' ἑαυτὴν καὶ ἄνευ περικαλύμματος· ὁδηγεῖ ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ ποικίλου κόσμου τοῦ φωτὸς εἰς τὸ κράτος τῶν σκιῶν³, τῶν καθαρῶν δηλονότι οὐσιῶν τῶν ἐλευθέρων παντὸς κατ' αἰσθησιν διορισμοῦ· εἰκονίζει τὸν θεόν, οἷος ὑπάρχει κατὰ τὴν αἰδίου αὐτοῦ οὐσίαν πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πεπερασμένου πνεύματος· μεταδίδει ἡμῖν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ αἰδίου καὶ θεῖος λόγος νοεῖ ἑαυτόν, μᾶλλον δὲ εἶναι αὐτὴ αὕτη ἢ αὐτογνωσία τῆς αἰδίου σοφίας.

2. Ὑποκείμενον τῆς Λογικῆς εἶναι κατὰ τὰ εἰρημένα καθολικαὶ καὶ καθαραὶ ἐννοιαί, αἵτινες δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑποκειμενικαὶ μόνον τοῦ νοοῦντος παραστάσεις ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικαὶ οὐσίαι αὐτῶν τῶν ὄντων, αἱ ἀληθιναὶ ὑποστάσεις πάντων τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀληθὴς τῶν ὄντων οὐσία εἶναι ἢ τούτων ἐννοια, ἣτις γινώσκεται διὰ τῆς νοήσεως καὶ λαμβάνεται ὡσαύτως διὰ τῆς ἐννοίας· ὥστε ἢ κατὰ τὴν

¹ Ἡ διατριβὴ καὶ ἐνασχόλησις ἐν τῷ κόσμῳ τῶν σκιῶν εἶναι ἢ ἀπόλυτος παιδεία καὶ ἀγωγή τῆς συνειδήσεως· δι' ἐκείνης ἢ νόησις προσλαμβάνει αὐτοτέλειαν καὶ ἀνεξαρτησίαν. Ὁ ἐθιζόμενος εἰς τὴν λογικὴν νόησιν ἀφίσταται τοῦ νοεῖν ἑαυτόν καὶ τοῦ ἀναμιγνύειν μετὰ τῶν ἐννοιῶν ἰδίας δοξασίας καὶ ἐπιθυμίας. Ἐπειτα δὲ ἢ κατὰ μέθοδον παραγωγή καὶ θεωρία τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν προσποιεῖ τὰ μέσα πρὸς κατανόησιν αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου· διότι ὁ κόσμος εἶναι ἢ ἐκφανσις τῆς ἐννοίας. Ἡ διάγνωσις λοιπὸν τῆς λογικῆς ἀνεπίξεως πορίζει ἀμέσως τὴν κατανόησιν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Τοιοῦτοτρόπως ἢ τε τῆς φύσεως καὶ ἢ τοῦ πνεύματος φιλοσοφία εἶναι ἀπλῶς ἐφαρμογὴ τῆς Λογικῆς.

² Ἡ Λογικὴ εἶναι ἢ βᾶσις τῆς περὶ τὴν φύσιν καὶ τὸ πνεῦμα φιλοσοφίας, καθὰ καὶ ὁ λόγος εἶναι προϋπόθεσις τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος.

³ Ἡ Λογικὴ ὑποκείμενον ἔχουσα τὰς ἀπλᾶς καὶ ἐλευθέρως παντὸς αἰσθητοῦ καὶ συγκεκριμένου περικαλύμματος οὐσίας χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου ὡς «τὸ κράτος τῶν σκιῶν».

νόησιν νοουμένη έννοια καί ἡ ἀληθῆς τῶν πραγμάτων φύσις εἶναι ἐν καί τὸ αὐτό. Τὰ ὄντα ἄρα ἔχουσιν οὕτω κατ' ἀλήθειαν ὅπως νοοῦνται καί οὐχὶ ὅπως φαίνονται εἰς τὴν κατ' αἰσθησιν παρατήρησιν. Ὁ νοῦς πρέπει τὴν δεδομένην ὕλην τῆς ἐποπτείας νὰ ἐξεργασθῆ καὶ ἀλλοιωθῆ, ἵνα προέλθῃ εἰς τὴν έννοιαν καὶ οὐσίαν. Ἡ ὑποκειμενικὴ δ' έννοια δὲν παράγει τὸ ἔλλογον μέρος τοῦ ὄντος ἀλλὰ μόνον ἀναπτύσσει ὅ τι ἐν τούτῳ ἤδη ἐνυπάρχει κατ' ἑαυτό, διότι τὸ ἀντικείμενον εἶναι ἡ πραγματικότης αὐτῆς τῆς έννοίας. Ὅθεν εἶναι πλημμελὴς ἡ (τοῦ Καντίου) ἐκδοχὴ, κατ' ἣν ἐν μέσῳ μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν πραγμάτων ἴστανται αἱ έννοιαι ἀποχωρίζουσαι νοοῦνται καὶ ὄντα. Μόνον ὁ ἀφαιρετικὸς νοῦς διαστέλλει καὶ διασπᾷ έννοιαν καὶ πρᾶγμα διατεινόμενος ἐπιμόνωσ' ὅτι αἱ έννοιαι εἶναι ἀπλῶς έννοιαι καὶ ὅτι τὸ πρᾶγμα παρέχει τὴν κατ' αἰσθησιν ἀντίληψιν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὅτι γινώσκομεν τὸ πρᾶγμα ὡς φαινόμενον καὶ οὐχὶ ὡς κατ' ἑαυτό ὄν¹. Ἀλλ' ὁ ὑπὲρ τὸν νοῦν κείμενός λόγος² καταλύει τὴν διάκρισιν έννοίας καὶ πρᾶγματος, διότι

¹ Ὁ διασκεπτικὸς νοῦς ἀναλύει τὰ ἀντικείμενα καὶ ἀναλύων ἀφαιρεῖ καὶ ἀποχωρίζει τὰ οὐσιώδη αὐτοῦ γνωρίσματα. Οὕτω διασπᾷ τὸ ένιαῖον σύνολον τῆς ἐποπτείας, ἣτις διάσπασις εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν πρόοδον τῆς γνώσεως. Καὶ ἀνέρχεται μὲν εἰς τὰ γενικὰ καὶ διακρίνει τὰς ἀντιθέσεις ἀλλὰ παραμένει ἐν τῇ χώρῃ τοῦ σχετικοῦ καὶ ἀτελοῦς οὐδ' ἀνυφοῦται εἰς τὸ ἀπόλυτον καὶ ἀληθές. Γινώσκει τὰ ἀντίθετα ὡς διεστῶτα καὶ οὐχὶ συνεστῶτα ἐν ἀνωτέρῃ ἐνότητι. Ἀδυνατεῖ δὲ διὰ τῶν πεπερασμένων αὐτοῦ κατηγοριῶν νὰ κατανοήσῃ τὰ ὑψηλότερα ὄντα καὶ λάβῃ τὴν ἀλήθειαν ἐφαρμόζων τὰς κατηγορίας εἰς τὰ ὑπέρτερα καὶ ἔλλογα περιπίπτει εἰς ἀντινομίας καὶ ἀντιφάσεις, καθὰ ἔδειξεν ὁ Κάντιος. Τοιαῦται ἀντινομίαὶ δὲν ἰσχύουσι μόνον ἐν ὕσῃ ἐδίδαξε περιοχῇ ὁ ἐκ Καινιξβέργης φιλόσοφος ἀλλὰ κρατοῦσι πανταχοῦ, διότι τὸ πραγματικὸν εἶναι ἐνότης ἀντιθέσεων. Οὐχὶ ὀρθῶς ἄρα θεωρεῖ ὁ διασκεπτικὸς νοῦς τὰς ἀντιθέσεις κεχωρισμένας, ἀφοῦ ἡ πραγματικότης ὅλη εἶναι ἐνότης ἀντιθέσεων. Αἱ ἀντινομίαὶ δὲν προέρχονται ἐκ τῆς ἰδίας ἡμῶν νοήσεως ἀλλ' ἐξαγέλλουσι τὴν φύσιν αὐτῶν τῶν πραγμάτων.

² Ὁ λόγος δύναται διὰ τῶν συγκεκριμένων καὶ θεωρητικῶν έννοιῶν νὰ λάβῃ τὸ ἀληθές· καθίσταται κύριος τῶν ἀντιφάσεων τῆς πεπερασμένης φύσεως καὶ κατανοεῖ τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν ἐν τῇ συγκεκριμένῃ ἐνότητι τῶν ἀναιρουμένων ἀντιφάσεων. Ἡ νόησις λοιπὸν ὡς λόγος δύναται διὰ τῶν «θεωρητικῶν έννοιῶν» νὰ καταλάβῃ τὸ ζῶν ἄπειρον, ὅπερ εἶναι εἰς τὸν νοῦν ἀδιανόητον. Ὁ ἐν τῷ νῷ ἐμμένων καὶ τὴν δύναμιν τοῦ λόγου ἀγνοῶν περιορίζει τὴν γνωστικὴν δύναμιν εἰς τὸ πεπερασμένον καὶ νεκρόν· ὁ τοιοῦτος, ἂν μὴ ἀρνήται ὅλως τὸ ἄπειρον καὶ ζῶν, ἀναθέτει αὐτὸ εἰς τὴν ἄλογον πίστιν, εἰς τὸ συναίσθημα ἢ τὴν ἐνόρασιν.

Παραπλήσια κατὰ τοῦ νοῦ ἐπιχειρήματα ὡς ἀδυνατοῦντος νὰ καταλάβῃ τὸ ζῶν καὶ ἀληθές ἐπαναλαμβάνει ἤδη ὁ Bergson μεμυρόμενος εὐρύτερον

τὸ πρᾶγμα καθ' αὐτὸ εἶναι ἢ ἔννοια καὶ πάλιν ἢ ἔννοια εἶναι τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό. Μόνη ἢ ἔννοια ἀποτελεῖ τὴν ἀλήθειαν καὶ εἶναι ὁ σφυγμὸς τῆς ζωῆς τοῦ τε πρᾶγματος καὶ τῆς νοήσεως· ἢ ἔνδον οὐσία καὶ αὐτοῦ τοῦ πρᾶγματος εἶναι λόγος καὶ διὰ τοῦτο ἀκριβῶς δυνάμεθα, ὡς εἴρηται, διὰ τῶν ἐννοιῶν νὰ εἰσχωρήσωμεν εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς φύσεως. Ἡ ἀντικειμενικὴ δηλαδή ἔννοια εἶναι ὁ πυρήν, ὅστις ἐκφράζεται διὰ τοῦ κελύφους τῶν φαινομένων¹ τὴν ἔλλογον ἐσωτερικὴν οὐσίαν τῆς κατ' αἰσθησίν φύσεως συνιστῶσι νόμοι καὶ δυνάμεις, εἰς ἃς εἰσδύομεθα διὰ τῆς ἐννοίας. Λοιπὸν ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ λάβωμεν διὰ τῆς νοήσεως τὴν ἔννοιαν, ἣτις εἶναι ὡσαύτως ἢ ἐνδόμυχος τῆς φύσεως οὐσία καὶ τὸ καθ' αὐτὸ εἶναι τῶν ὄντων. Ἡ ταυτότης τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι ὑπόκειται βάσις τῆς καθαρᾶς λογικῆς ἀφορώσεως εἰς τὴν ἔννοιαν, καθ' ὅσον αὕτη εἶναι τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό, ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, ἐξεταζούσης τὸ πρᾶγμα καθ' αὐτό, καθ' ὅσον τοῦτο εἶναι ἢ καθαρὰ ἔννοια². Ἔργον δὲ καὶ σπουδὴν ποιεῖται ἡ Λογικὴ, ἵνα τὰς ἐν τοῖς πρᾶγμασιν ἐνυπαρχούσας καὶ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν οὐσίαν ἀποτελούσας ἐννοίας μεθοδικῶς καθορίσῃ καὶ ἀναπτύξῃ ἐσωθεν ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ οὐχὶ ἔξωθεν διὰ τῆς ἐποπτείας τῶν ὄντων, ὡς

πᾶσαν καθόλου νόησιν καὶ καταφεύγων εἰς τὴν ἐνόρασιν. Κατὰ τὸν Ἐγελον ὁμως καὶ τὸ δι' ἀμέσου ἐνοράσεως ἐποπτευόμενον δύναται ὁ λόγος νὰ κατανοήσῃ διὰ τῶν συγκεκριμένων ἐννοιῶν, αἵτινες εἶναι αὕτη ἢ ἀντικειμενικὴ οὐσία τῆς ζώσης πραγματικότητος. Ἐνῶ ἢ μὲν κατ' αἰσθησίν ἐποπτεία παρέχει τι πάντῃ ἀπροσδιόριστον ὁ δὲ νοῦς κατὰ πρῶτον διακρίνει τὸ ἀδιορίστως δεδομένον, ἢ νοητικὴ ἐποπτεία κατέχει τοῦ πρᾶγματος τὴν ἔλλογον ἔννοιαν· στοχάζεται τοῦ ὄντος οὐχὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ὑπαρξιν ἀλλὰ κατὰ τὴν αἰδίων πραγματικότητα καὶ ἀλήθειαν. Ἡ νοητικὴ ἐποπτεία θεωρεῖ πάντα ἐν τῇ ιδέᾳ καὶ τὴν ιδέαν ἐν πᾶσι· βλέπει πανταχοῦ τὴν αἰδίων ὡραιότητα.

¹ Κατὰ τὸν Κάντιον πάντα εἶναι φαινόμενα πρὸς ἡμᾶς· ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἐγελον εἶναι πάντα φαινόμενα καθ' ἑαυτὰ (ὁ πυρὴν καὶ τὸ κελύφος, τὸ ὄν καὶ τὸ φαινόμενον, εἶναι τι ἀντικειμενικόν). Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη ἄγει εἰς τὴν ἀπόλυτον ιδεολογίαν.

² Ἄλλο τὸ ζήτημα, ἂν τὸ ὄν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἔννοιαν, τ. ἔ. ἂν εἶναι ὁποῖον πρέπει νὰ εἶναι ἢ τοῦναντίον ἀποκλίνει ἀπὸ τοῦ οἰκείου τύπου. Διότι πολλάκις ἢ φύσις ἀδυνατεῖ νὰ πραγματώσῃ τὴν ἔννοιαν. Ὡστε κατ' ἀκριβείαν εἶναι ἔλλογον οὐχὶ πᾶν ὄν ἀλλὰ μόνον τὸ ὑπὸ τῆς ἐννοίας διεπόμενον καὶ καθοριζόμενον. Τοῦτο εἶναι τὸ «ἀληθές» καὶ ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν τῆς γνώσεως. Ἀκρότατος δὲ τῆς γνώσεως σκοπὸς εἶναι αὐτὸ τὸ αἰδίων ἔλλογον ἀσχέτως πρὸς τὴν φανέρωσιν καὶ πραγμάτων αὐτοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν αἱ καθαρὰ ἔννοιαι, ἄνευ τῆς πραγματικότητος σκοπούμεναι, παρέχουσι τὴν ἀπόλυτον γνῶσιν.

ποιοῦσιν αἱ κατ' ἐμπειρίαν ἐπιστῆμαι¹. Εἶναι δὲ δυνατὴ ἢ ἐκ τοῦ λόγου ἀμέσως καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας ἀνάπτυξις πασῶν τῶν ἐννοιῶν τῶν ἐκδηλουμένων διὰ τῶν μυρίων ὄντων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου· διότι αἱ προηγούμεναι πάσης πραγματικότητος ἐννοιαὶ ἀποτελοῦσι συναφῆς καὶ ἀλληλουχούμενον σύστημα μᾶλλον δὲ εἶναι μία περιεκτικωτάτη καὶ περιληπτικὴ ἐννοια. Ἡ περιεκτικωτάτη αὕτη καὶ γενικωτάτη ἐννοια ὑπόκειται ὡς ἀληθῶς ἢ οὐσιώδης βᾶσις τῶν εἰδικῶν ἐννοιῶν, αἵτινες εἶναι προσδιορισμοὶ καὶ μέρη ἐκείνης. Ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι ἢ καθολικὴ μορφή καὶ ἐμπεριέχει πάσας τὰς ἐννοίας καὶ τοὺς τύπους τῆς νοήσεως, ὧν τὴν μεθοδικὴν ἐξ ἐκείνου παραγωγὴν προτίθεται, ὡς εἴρηται, νὰ δείξῃ ἢ Λογικὴ. Αἱ αἰώνια δηλαδὴ ἐννοιαὶ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλας ὡς μέρη τῆς ἀπολύτου ἰδέας καὶ ἀποτελοῦσι τὸ ὄργανικὸν σύνολον αὐτῆς ἢ ἀντιστρόφως ἢ ἰδέα διακρίνεται καὶ εὐρύνεται εἰς πολλὰς ἐπὶ μέρους ἐννοίας. Συνδέονται δὲ οὕτω πρὸς ἀλλήλας αἱ μερικαὶ ἐννοιαὶ, ὥστε μεταβαίνουσιν εἰς ἀλλήλας λογικῶς προβαίνουσαι ἢ ἑτέρα ἐπὶ τὴν ἄλλην. Ἡ ἄχρονος αὕτη λογικὴ αὐτοκινησία τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τελεῖται διὰ τῆς ἀνηκούσης αὐταῖς ἀρνητικότητος. Ἐκάστη τῶν ἐννοιῶν ὡς οὕσα πεπερασμένη καὶ ἀτελής μοῖρα τῆς ἀπείρου καὶ τελείας ἰδέας ἔχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀρνησιν καὶ διὰ τοῦτο μεταβαίνει εἰς τὴν ἐναντίαν ἐννοίαν. Καὶ εἶναι μὲν ἢ οὕτω προελθούσα ἐννοια ἀρνητικὴ οὐχὶ δ' ὅμως κενὴ ἀρνησις ἀλλ' ἀρνησις τῆς πρώτης, εἰς ἣν ἀναφέρεται. Ἀμφοτέραι αἱ ἀντίθετοι καὶ σχετικαὶ ἐννοιαὶ ἄγουσιν εἰς τρίτην ὑπερτέραν ἐννοίαν, ἣτις εἶναι ἢ τῶν ἀντιθέσεων ἐνότης· ἢ ἀντίφρασις διαλύεται διὰ τῆς συνενώσεως τῶν ἀντιθέτων προσδιορισμῶν². Οὕτως ἔρχεται ἢ αὐτοκινησία ἀπὸ τῆς καταφάσεως (θέσεως) τῆς ἐννοίας εἰς τὴν ἀπόφρασιν (ἀντίθεσιν) αὐτῆς καὶ καταλήγει διὰ τῆς ἄρσεως τῆς ἀποφάσεως εἰς νέαν κατάφρασιν, ἣτις

¹ Ἡ Λογικὴ πραγματεύεται περὶ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν, τῶν κατηγοριῶν, περὶ ὧν πρῶτος διέλαβεν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις μάλιστα ὁ Κάντιος. Ὁ Ἔγκελς ἤδη ἐπιλαμβανόμενος τῆς περὶ κατηγοριῶν θεωρίας δὲν ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ καταριθμήσῃ αὐτὰς ἢ καταλέξῃ ἐν πίνακι ἀλλὰ προθυμεῖται νὰ συναγάγῃ τὰς κατηγορίας ἀπάσας, νὰ ὑποβάλλῃ εἰς αὐστηρὸν ἔλεγχον ἀποκλείων ἐπιμελῶς πᾶσαν μὴ καθαρὰν ἐννοίαν καὶ — ὅπερ κυριώτατον καὶ χαρακτηριστικὸν τοῦ φιλοσόφου τούτου γνώρισμα — νὰ παραγάγῃ αὐτὰς διαλεκτικῶς ἐξ ἀλλήλων καὶ συγκροτήσῃ διηρθρωμένον σύστημα τοῦ καθαρῶν λόγου.

² Ἡ ἐνότης τῶν ἀντιθέτων (*coincidentia oppositorum*) εἶναι ἢ προτανεύουσα ἐννοια τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγγέλου προσεγγίζοντος κατὰ τοῦτο πρὸς τὸν Ἰορδάνην Βροῦνον.

ἀποτελεῖ ἀνωτέραν διαλλακτικὴν ἐνότητα ἀμφοτέρων τῶν ἀντιθέσεων (σύνθεσιν)¹. Ἐν τῇ νέᾳ ἐννοίᾳ ἐμπεριέχονται αἱ προηγούμεναι ἀντίθετοι ἐννοιαί, καθ' ὅσον ἀφανίζονται μὲν κατὰ τὸ ἀντίθετον μέρος διασώζονται δ' ἅμα κατὰ τὸ θετικὸν αὐτῶν περιεχόμενον². Ἀλλὰ πᾶσα ἐννοια ἔχει, καθὰ εἶδομεν, ὡς παρορμητικὴν τῆς αὐτοκινησίας ἀρχὴν τὴν ἀντίφασιν ἢ ἀρνητικότητα. Καὶ ἡ ὑπερέρα ἄρα καὶ ἐν ἑαυτῇ προτέρας ἀντιφάσεις συνενοῦσα ἐννοια ἐμφανίζει νέαν ἀντίθεσιν καὶ ἄγει εἰς ἄλλην ἀνωτέραν ἐννοίαν. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον γίνεται ἡ πρόοδος ἀπὸ τῶν ἀπλῶν ἐννοιῶν εἰς τὰς συνθέτους, ἀπὸ τῶν ἀορίστων εἰς τὰς ὠρισμένας, ἀπὸ τῶν κατωτέρων εἰς τὰς ἀνωτέρας, ἀπὸ τῶν ἀφηρημένων εἰς τὰς συγκεκριμένας ὅπερ εἶδος τῆς προόδου πορίζει εἰς τὴν λογικὴν διάνοησιν τὸν χαρακτήρα τῆς προϊούσης σειρᾶς καὶ τῆς ἀναπτύξεως. Ἡ πρόοδος αὕτη ἢ διὰ τῆς διαλύσεως τῶν ἐν ταῖς ἐννοίαις ἐνυπαρχουσῶν ἀντιφάσεων συντελουμένη καλεῖται ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου *διαλεκτική*³. Ἡ διαλεκτικὴ ἢ ἡ λογικὴ κίνησις ἀναπτύσσει συστηματικῶς πάσας τὰς ἐννοίας προβαίνουσα ἀπὸ τῆς γενικωτάτης καὶ κενωτάτης μέχρι τῆς πλουσιωτάτης καὶ περιεκτικωτάτης ἐννοίας. Ὡς σταθερὸς δὲ ῥυθμὸς ἐν τῇ τοιαύτῃ πορείᾳ ὑπάρχει πάντοτε ἢ ἐν ταῖς ἐννοίαις ἐνοικοῦσα καὶ οἷονεὶ τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἀποτελοῦσα ἀντίφασις⁴. Ἡ μεθοδικὴ παράστασις τῆς διαλεκτικῆς ἀναπτύξεως τῶν

¹ Ἡ νόησις διαλύει τὴν ἀντίφασιν διὰ νέας ἀρνήσεως. Διέρχεται λοιπὸν διὰ δύο ἀρνήσεων καὶ φθάνει διὰ τῆς διπλῆς ἀρνήσεως πάλιν εἰς κατάφασιν. Ἡ διπλῆ ἀρνήσις καλεῖται ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου «ἀπόλυτος ἀρνητικότης» (absolute Negativität).

² Ἡ ἀνωτέρα ἐννοια αἶρει, καταλύει, ἀρνεῖται, ἀλλ' ἅμα καταφάσκει, ἀναπαράγει καὶ διατηρεῖ τὰς δύο κατωτέρας ἀντιφατικὰς ἐννοίας. Τὸ τοιοῦτο λέγει ὁ Ἐγγελος προσφυῶς auf - heben, ὅπερ ῥῆμα σημαίνει ἐν τῇ γερμανικῇ ἀμφοτέρα, τὴν τε αἶρσιν καὶ τὴν διατήρησιν, τό τε αἶρειν καὶ τὸ περιέχειν (ἀπορροφᾶν). Ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ ἐκφράζωμεν τὴν προκειμένην ἐννοίαν διὰ τοῦ ἀ ν α ι ρ ε ῖ ν (ἐν ἑαυτῷ), κατὰ συνθήκην βεβαίως, διότι ὁ ἡμέτερος ὄρος δὲν ἐκφράζει ἀμέσως ὅτι ὁ ἀντίστοιχος γερμανικός.

³ Ἡ πορεία τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ πρόοδος τῶν ἐννοιῶν παραβάλλεται πρὸς τὴν πορείαν φιλοσοφικοῦ διαλόγου. Ἐνταῦθα ἔχει ὁ Ἐγγελος πρότυπον τὸν Πλάτωνα, παρ' ᾧ ἡ διαλεκτικὴ συμπίπτει πρὸς τὴν διαίρεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ἐννοιῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν πρὸς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν ἐπαινεῖ δὲ τὸν Κάντιον, διότι ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ λόγου ἀνεκαίνισε τὴν διαλεκτικὴν καὶ ἀπέδωκεν αὐτῇ τὴν προσήκουσαν ἀξίαν.

⁴ Ἐπειδὴ αἱ ἐννοιαί εἶναι ὁ πυρὴν καὶ ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος, ἔπεται ὅτι ὁ αὐτὸς ῥυθμὸς χαρακτηρίζει καὶ τὰ πράγματα· ἡ ἀντίφασις καὶ ἀντίθεσις διέπει τὸν κόσμον. Πᾶν ἄρα πραγματικὸν εἶναι ἐνότητος ἀντιθέτων προσδιορισμῶν, οἵτινες διαστέλλονται μὲν ὑπὸ τοῦ νοῦ συνάπτονται δὲ ὑπὸ τοῦ

καθαρῶν ἐννοιῶν ἀπαιτεῖ σαφεῆ ἐπίγνωσιν τοῦ τρόπου τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοκινησίας αὐτῶν, βαθεῖαν κατανόησιν τοῦ νόμου τῆς διαλεκτικῆς¹. Ἡ διαλεκτικὴ ὁμως ἀνάπτυξις δὲν χωρεῖ ἐπ' ἀπειρον ἀλλὰ φθάνει ἐπὶ τέλους εἰς τὴν ἀκροτάτην κορυφήν, εἰς τὴν περιεκτικωτάτην ἀπόλυτον ἰδέαν. Ποιεῖται δὲ ἡ ἀνάπτυξις κυκλικὴν πορείαν, καθ' ἣν ἡ αἰεὶ περαιτέρω πρόοδος εἶναι ἅμα προσέγγισις πρὸς τὴν ἀρχήν². Ἀρχὴ καὶ τέλος εἶναι κατ' ἀλήθειαν ἡ ἀπόλυτος ἰδέα πλὴν ὅτι ὡς ἀρχὴ μὲν εἶναι κενωτάτη καὶ γενικωτάτη ἔννοια ὡς τέλος δὲ πλουσιωτάτη καὶ πλήρης τῶν συγκεκριμένων προσδιορισμῶν.

3. Ἔργον προτίθεται κατὰ τὰ εἰρημένα ἡ Λογικὴ νὰ ἀναπτύξῃ πάσας τὰς ἔννοιαι τοῦ καθαροῦ λόγου κατὰ τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον καὶ τὴν βαθμιαίαν πρόοδον ἀπὸ τῆς κατωτάτης ἔννοιαι μέχρι τῆς ὑπερτάτης. Ἡ «θεωρητικὴ» αὕτη Λογικὴ ἔχει ὑπερνικήσει τὴν ὑπὸ τῆς συνήθους συνειδήσεως γινομένην ἀντιθέσιν νοεῖν καὶ εἶναι, ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου· ἐκδέχεται τὸ ὄν ὡς τὴν καθαρὰν ἔννοιαν καὶ τὴν καθαρὰν ἔννοιαν ὡς τὸ ὄν. Ἐντεῦθεν συνάγεται καὶ ὁ τρόπος τῆς διαιρέσεως αὐτῆς. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τὸ μὲν ὡς *εἶναι* τὸ δὲ ὡς *οὐσία* τὸ δὲ ὡς *ἔννοια*, διαιρεῖται εἰς τρία μέρη καὶ διαλαμβάνει α') περὶ τοῦ *εἶναι*, β') περὶ τῆς οὐσίας καὶ γ') περὶ τῆς ἔννοιαι³.

λόγου ἐν ὑπερέργῳ ἐνότητι ὡς μέρη αὐτῆς. Ὅσοφ δὲ ἀνώτερον εἶναι τὸ ὄν, τοσοῦτω πλείονας συνάπτει ἐν ἑαυτῷ ἀντιθέσεις καὶ ἔχει πρὸς κατανόησιν μείζονα χρεῖαν τῆς λογικῆς ἔννοιαι, δι' ἧς λαμβάνεται ἡ ἀληθὴς οὐσία.

¹ Σημειῶδες ὅτι ἡ διαλεκτικὴ διακρίνεται εἰς ἀρνητικὴν καὶ θετικὴν, καθὰ καὶ ὁ λόγος εἶναι τὸ μὲν ἀρνητικὸς (κριτικὸς) τὸ δὲ θετικὸς (θεωρητικὸς). Ἐκεῖνος μὲν διαγινώσκει τὰς ἀντιράσεις καὶ ἀντιθέσεις καὶ ἐμμένει ἐν τῇ σκέψει καὶ ἀμφιβολίᾳ· οὗτος δὲ ἀνευρίσκει ἐν ταῖς ἀντιράσεσι καὶ τῇ ἄρσει αὐτῶν αὐτὴν τὴν ζωὴν τῶν ὄντων, ὑπερνικᾷ τὰς ἀντιράσεις διὰ τῶν συγκεκριμένων καὶ θεωρητικῶν ἐννοιῶν καὶ κατανοεῖ τὴν ἀλήθειαν ἐν τῇ συγκεκριμένῃ ἐνότητι τῶν αἰρομένων ἀντιθέσεων. Εἰς τὴν ἀρνητικὴν ἐπακολουθεῖ ἡ θετικὴ διαλεκτικὴ πορίζουσα τὴν κατανόησιν τῆς σφουζούσης καὶ ἐν ταῖς ἀντιθέσεσι ἐκδηλουμένης ζωῆς τοῦ κόσμου.

² Διὰ τῆς διαλεκτικῆς προόδου οὐδὲν ἀπόλλυται ἢ ἐγκαταλείπεται ἀλλὰ τοῦναντίον πᾶν προσγενόμενον διατηρεῖται καὶ πλουτίζεται. Ἡ πρόοδος ἄρα αὕτη εἶναι αἰεὶ ἰσχυροτέρα αὔξεις τῶν προσδιορισμῶν διὰ τῆς προσθήκης νέων καὶ βαθυτέρα θεμελίωσις τῶν παλαιότερων. Ἡ μέθοδος διαγράφει κύκλον καὶ ἡ ἐπιστήμη παρίσταται ὡς κύκλος συντετελεσμένος πολλοὺς ἄλλους ἐν ἑαυτῷ περικλείων. Διότι ἕκαστον μερικὸν μέρος εἶναι ἡ ἐπιστροφή εἰς ἑαυτὸ καὶ ἐνῶ ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἀρχὴν καθίσταται ἅμα καὶ ἀρχὴ νέου μέλους.

³ Θεωρῶν ὁ Ἔγγελος τὴν ἔννοιαν ὡς ἰσοδύναμον πρὸς τὸ ὑποκείμενον καλεῖ τὸ τρίτον μέρος ὑποκειμενικὴν Λογικὴν καὶ κατὰ διαστολήν ἀπ' αὐτῆς ὀνομάζει τὰ δύο πρῶτα μέρη ἀντικειμενικὴν Λογικὴν.

6. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΙΝΑΙ

1. Ἡ Λογικὴ διαρθροῦσα διαλεκτικῶς τὸ σύστημα τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν ἄρχεται ἀπὸ τῆς γενικωτάτης ἐννοίας τοῦ *Εἶναι*, ἵνα ἐκ ταύτης ἀναπτύξῃ ὅλον τὸ ἑαυτῆς περιεχόμενον. Τὸ καθαρὸν *Εἶναι* θεωρεῖται ὡς γενικὸν καὶ ἀδιόριστον καὶ κενὸν περιεχομένου, ὡς ὅλως δὲ ἀφηρημένον καὶ κενὸν εἶναι ἢ ἀπόλυτος ἄρνησις, τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἀπόλυτον μηδέν (*nichts*)¹. Οὐ μόνον δὲ τὰ αὐτὰ εἶναι τὸ *Εἶναι* καὶ τὸ μηδέν (μὴ ὄν) ἀλλὰ καὶ διάφορα, καθ' ὅσον τὸ μὲν *Εἶναι* ἐμφαίνει ὅτι ὑπάρχει ἢ νόησις τὸ δὲ μηδέν ὅτι αὕτη εἶναι εἰσέτι ἀδιόριστος καὶ κενή. Ἡ τούτων διαφορὰ ἀπαιτεῖ νέαν τινὰ ὑπερτέραν ἐννοιαν συνάπτουσαν ἀμφοτέρω, τοιαύτη δ' εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ *γίγνεσθαι* (τῆς μεταβολῆς)², ἐν ἣ νοεῖται ἡ συγκεκριμένη ἐνότης τοῦ *Εἶναι* καὶ τοῦ μηδενός³. Τὸ *γίγνεσθαι* εἶναι ἡ ἐνότης καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀλήθεια ἀμφοτέρων⁴, ἅτινα συνδιαλλάττονται οὕτως ἐν ἐκείνῳ ὥστε δὲν ἀντιτίθενται

¹ Ἀδύνατον νὰ ἀναλυθῇ τὸ κενὸν παντὸς περιεχομένου *Εἶναι*. Ἡ μόνη δὲ ἀπόφανσις, ἣν ἔχομεν νὰ ποιήσωμεν, εἶναι ὅτι τὸ καθαρὸν *Εἶναι* ὑπάρχει τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ μηδέν. Ἐνταῦθα θέλει τις ἀντεῖπει ὅτι ἡ πρότασις «τὸ *Εἶναι* καὶ τὸ *Μηδέν* εἶναι τὸ αὐτὸ» φαίνεται παράδοξος καὶ γελοία. Ὅντως δὲ προσπίπτει ὡς ἄτοπος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὸ νὰ εἶναι καὶ τὸ νὰ μὴ εἶναι π.χ. ἡ οἰκία, ἡ περιουσία, ἡ πόλις, ὁ ἥλιος, εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Πλὴν ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω· διότι ἐπὶ τῶν τοιούτων παραδειγμάτων σκοπεῖται ἡ πρὸς τινὰ χρησιμότης καὶ ὠφέλεια, ἔπειτα δὲ πρόκειται περὶ συγκεκριμένων ἀντικειμένων ὅλως διαφόρων τῶν κενῶν ἀφαιρέσεων *Εἶναι* καὶ μὴ *Εἶναι*. Βεβαίως ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ 100 ταλήρων πραγματικῶν καὶ 100 ταλήρων φανταστικῶν, μεταξὺ ὄντος καὶ μὴ ὄντος, ἐὰν τὸ ὄν ὑπάρχη τοιοῦτον ἢ τοιωῦτον. Ἀλλ' ἐὰν τὸ ὄν εἶναι ἀδιόριστον, ἐὰν μηδένα ἔχη διορισμόν, τότε νοεῖται ὡς κενὸν πάσης μερικότητος, κενὸν παντὸς διακριτικοῦ προσόντος· οὕτω δὲ τὸ *Εἶναι* οὐδεμίαν ἔχον διάκρισιν ὑπάρχει ὅλως ἀδιάκριτον ἀπὸ τοῦ μηδενός. (4, 58. 6, 54 ἐξ.).

² Δὲν εἶναι δύσκολον — φρονεῖ ὁ Ἐγγελοσ — νὰ δειχθῇ ἡ τοῦ *Εἶναι* καὶ τοῦ μηδενός ἐνότης ἐν παντὶ πράγματι καὶ διανοήματι· οὐδαμοῦ οὔτε ἐν τῷ οὐρανῷ οὔτε ἐπὶ τῆς γῆς ὑπάρχει τι, ἐν ᾧ περὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἀμφοτέρω, τὸ τε *Εἶναι* καὶ τὸ μὴ *Εἶναι*.

³ Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Ἐγγελοσ ὑπομιμνήσκει κατὰ πολὺ τὴν ἀπόφανσιν τοῦ Böhme ὑπὸ τοῦ Schelling ὕστερον ἐπαναληφθεῖσαν, καθ' ἣν ὁ θεὸς ὡς τὸ ἀπόλυτον ἐν εἶναι τὸ αἴδιον μηδέν καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ παραγάγῃ ἐξ ἑαυτοῦ ἕτερον, νὰ κινηθῇ ἐκ τοῦ καθαρῶν εἶναι εἰς τὸ γίγνεσθαι.

⁴ Τὸ γίγνεσθαι εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἐνότης τοῦ *Εἶναι* καὶ τοῦ μηδενός

πλέον πρὸς ἄλληλα¹. Τὸ μὲν ἐν τῷ γίνεσθαι νοούμενον εἶναι, ἢ ἄλλως εἰπεῖν, ἢ μετάβασις ἀπὸ τοῦ μηδενὸς εἰς τὸ εἶναι εἶναι ἢ γένεσις, τὸ δ' ἐν τῷ γίνεσθαι νοούμενον μὴ εἶναι, ἢ ἄλλως ἢ μετάβασις ἀπὸ τοῦ εἶναι εἰς τὸ μηδὲν εἶναι ἢ φθορά. Γένεσις καὶ φθορὰ εἶναι ὡς μέρη ἢ στοιχεῖα, βαθμίδες ἢ σταθμοὶ μᾶλλον δὲ φάσεις ἢ ῥοπαὶ τοῦ γίνεσθαι μὴ διακρινόμενα ἀπ' ἀλλήλων χρονικῶς μηδὲ συναπτόμενα ἑξωτερικῶς· μεταξύ γενέσεως καὶ φθορᾶς δὲν ἐγχωρεῖ τι τρίτον, ἢ δὲ γένεσις εἶναι καθ' ἑαυτὴν φθορά.

2. Τὸ γίνεσθαι ἐμπεριέχει τὸ εἶναι καὶ τὸ μηδὲν ὡς στοιχεῖα ἢ φάσεις ἀνηρημένας· ἢ τούτων ἐνότης (ἐν ἣ ἢ ἀντίφρασις ἤρθη) εἶναι τὸ διωρισμένον εἶναι, ἢ ἄμεσος ὑπαρξίς (Dasein), τὸ οὕτως δηλονότι ἔχον καὶ ὄρισμένον ὄν ἢ ὁ προσδιορισμὸς ὁ ἐμπεριέχων ὡς τοιοῦτος τὴν διάκρισιν ἀπὸ ἐτέρας ὑπάρξεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐνέχων ἐν ἑαυτῷ τὸ μὴ ὄν, τὴν ἄρνησιν². εἶναι δὲ ἢ ἀρνήσις βάσις πάσης ὑπάρξεως ὁμολόγως τῇ Σπινοζείῳ ἀποφάνσει «omnis determinatio est negatio». Ἡ ὑπαρξίς δὲν εἶναι εἰσέτι τὸ ἀδιόριστον εἶναι, τὸ ἰσοδύναμον τῷ μηδενί, ἀλλὰ τὸ ὄρισμένον εἶναι ἢ ποιότης· τὸ ὑπάρχον εἶναι καθωρισμένον καὶ Τί (ἴδιον), ὅπερ συνάπτεται τόσον ἀμέσως πρὸς τὸ ἕτερον (ἰᾶτερον) ὥστε πραγματικότης καὶ ἀρνήσις ὡς ταῦτὸ καὶ ἰᾶτερον εἶναι τὰ μέρη καὶ στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεως³. Ἐκαστον Τί, ἐκάστη ποιότης ἢ ὑπαρξίς, περιορίζεται

καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀλήθειαν αὐτῶν (4, 88 ἐξ. 6, 57). Ταῦτα καθ' ἑαυτὰ νοούμενα εἶναι ἀπλῶς ἀφαιρέσεις καὶ προσλαμβάνουσιν ἀλήθειαν ὡς μέρη ἢ στοιχεῖα, βαθμίδες ἢ σταθμοί, μᾶλλον δὲ «ῥοπαί» τοῦ γίνεσθαι ἀνηρημένα ἐν αὐτῷ. Τὰ κεχωρισμένα ἀντίθετα στοιχεῖα καλεῖ ὁ Ἔγγελος *M o m e n t e* (=ῥοπάς) λαβῶν τὴν εἰκόνα ἐκ τῶν κινουσῶν δυνάμεων τοῦ μοχλοῦ.

¹ Οὕτω προήλθεν ἐκ τῆς θέσεως (τὸ εἶναι) καὶ τῆς ἀντιθέσεως (τὸ μὴ εἶναι) ἢ πρώτη σύνθεσις (τὸ γίνεσθαι), ἣτις ὡς ἐνότης τῶν ἀντιθέτων εἶναι ἢ ἀλήθεια αὐτῶν. Ἐξαίρει δὲ ὁ Ἔγγελος τὸν ἡμέτερον βαθύνοον Ἡράκλειτον, ὅστις πρῶτος ἔθετο τὸ γίνεσθαι ἀρχὴν τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀπέφηνε πάντα μεταβαλλόμενα καὶ ῥέοντα διαγνοῦς ὡς ἀληθῆς τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέσεων εἶναι καὶ μὴ εἶναι.

² 4, 122 ἐξ. 6, 57 ἐξ.

³ Τί καὶ ἄλλο εἶναι διορισμοὶ ἀχώριστοι ἀπ' ἀλλήλων· οὔτε τὸ τί οὔτε τὸ ἄλλο ὑπάρχουσι καθ' ἑαυτὰ ἀλλ' ἐκάτερον εἶναι τὸ ἕτερον τοῦ ἄλλου. Τὸ ἄλλο ὁμῶς ἢ τὸ ἕτερον εἶναι ἐν ἀναφορᾷ οὐ μόνον πρὸς τι ἀλλὰ καὶ πρὸς ἑαυτό· ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει δὲν εἶναι ἄλλο τινὸς ἀλλ' ἄλλο καθ' ἑαυτό, τὸ ἕτερον ἑαυτοῦ Ἡ φύσις λ.χ. δὲν εἶναι μόνον τὸ ἕτερον τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον ἑαυτῆς (ἐν τοῖς διορισμοῖς τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου, τῆς ὕλης). 4, 132 ἐξ. 8, 215 ἐξ.

ὑπὸ ἑτέρου, εἶναι πεπερασμένον καὶ μεταβλητόν· δὲν ἔρχεται νῦν εἰς τὴν μεταβολὴν ἀλλ' ἐνυπάρχει ἐν αὐτῇ, καθάπερ τὸ εἶναι καὶ μὴ εἶναι ἐν τῷ γίνεσθαι. Λαμβάνει δὲ τὸ πεπερασμένον κατὰ τὴν οἰκείαν αὐτοῦ ἔννοιαν πέρασ, περιορίζεται ὑπὸ ἑτέρου· καὶ τοῦτο πάλιν περιορίζεται ὑπ' ἄλλου καὶ οὕτως ἐπ' ἄπειρον. Ὡστε τὸ πεπερασμένον εἶναι πεπερασμένον ἐπ' ἄπειρον, δὲν λαμβάνει πέρασ ἀλλ' εἶναι ἄπειρον καὶ ἐνέχεται ἐν τῷ ἀπείρῳ¹. Ἡ τελειωθεῖσα ὑπαρξίς ἀποκλείει ἄλλην ἢ δὲ ἀναφορὰ ἐκείνης πρὸς ἑαυτήν, ἣτις προσγίνεται ἐκ τῆς ἀρνητικῆς σχέσεως πρὸς ἑτέραν, λέγεται πρὸς ἑαυτὸ εἶναι (für sich Sein)². Ἡ συντελεσθεῖσα δηλαδὴ ὑπαρξίς δὲν ἀναφέρεται πλέον εἰς ἄλλην ἀλλ' εἰς ἑαυτήν· δὲν περιορίζεται ὑφ' ἑτέρας ἀλλ' ὑφ' ἑαυτῆς καὶ εἶναι ἐν ἑαυτῇ, δὲν εἶναι ἤδη χάριν ἄλλης ἀλλὰ χάριν ἑαυτῆς³. Τὸ πρὸς ἑαυτὸ ὄν⁴,

¹ Ἡ ὑπαρξίς ἔχει ἐν ἑαυτῇ ταῦτο καὶ ὑἄτερον· διὸ τὸ ὑπάρχον μεταβαίνει εἰς ἕτερον καὶ τοῦτο εἰς ἄλλο ἐπ' ἄπειρον, ὅπερ ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου χαρακτηρίζεται ὡς «κακὴ» ἢ «ἀρνητικὴ ἀπειρία». Αὕτη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀρνησις τοῦ πεπερασμένου, ὅπερ πάλιν ἀναγεννᾶται καὶ δὲν ἀναιρεῖται. Ἐναργεστάτη μορφή τοιαύτης ἀπειρίας πρόκειται ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος· πέρα παντὸς ὠρισμένου χρόνου καὶ τόπου ὑπάρχει πάλιν πάντοτε χρόνος καὶ τόπος. Ἐνῶ τὸ ψευδὲς ἄπειρον δὲν ἔρχεται εἰς τὸ πέρασ, εἰς τὸ τέλος, τὸ ἀληθὲς ἄπειρον περαίνεται, τελειοῦται. Ἐκεῖνο μὲν δύναται νὰ εἰκονισθῇ διὰ γραμμῆς μὴ ἐχούσης τέλος, τοῦτο δὲ διὰ κύκλου. Τὸ ἀληθὲς ἄπειρον εἶναι ἀνηρημένον τέλος, ὅπως ἡ ἀληθῆς ἀϊδιότης εἶναι ἀνηρημένη παροδικότης. (4, 157 ἐξ. 6, 59. 8, 222 ἐξ.).

² Τὸ τί ὡς πεπερασμένον καὶ περιορισμένον διακρίνεται μὲν ἀμέσως ἀπ' ἄλλου ἀναφέρεται δὲ πάλιν εἰς ἄλλο, τουτέστιν ἢ διάκρισις καὶ ἢ ἀναφορὰ ὑπάρχουσιν ἐν ἐκείνῳ ὡς δύο στοιχεῖα. Καὶ ἐκεῖνο μὲν λέγεται εἶναι καθ' ἑαυτὸ (Sein an sich, An sich Sein), τοῦτο δὲ εἶναι πρὸς ἄλλο (Sein für anderes). Ὑπεράνω τῶν διορισμῶν τούτων κεῖται ὁ διορισμὸς τοῦ εἶναι πρὸς ἑαυτὸ (Für sich Sein). (4, 183 ἐξ. 6, 60. 8, 227 ἐξ.).

³ Ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν τετελειωμένην ὑπαρξίν ἢ τὸ ἄπειρον εἶναι. Ἐνῶ ἢ ὑπαρξίς (τὸ διορισμένον εἶναι) καὶ τὸ πεπερασμένον ταυτίζονται πρὸς τὴν πραγματικότητα, τὸ ἄπειρον τοῦ ἀφαιρετικοῦ νοῦ (τὸ ψευδὲς ἄπειρον) εἶναι ἢ ἀνηρημένη πραγματικότης ἢ ἢ ἰδανικότης. Τὸ πεπερασμένον δηλαδὴ ἢ πραγματικὸν ἀναιρεῖται ἐν τῷ ἀπείρῳ, ἣτοι τίθεται ὡς ἰδεατόν. Ἡ ἰδανικότης αὕτη τοῦ πεπερασμένου εἶναι ἢ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ πᾶσα ἀληθῆς φιλοσοφία εἶναι διὰ τοῦτο ἰδεολογική. Πολλῆς δὲ προσοχῆς καὶ σπουδῆς ἄξιον εἶναι, ὅπως μὴ ἐκλαμβάνηται τὸ μερικὸν καὶ πεπερασμένον ὡς ἄπειρον· διότι ἐκ τῆς τοιαύτης διακρίσεως ἤρτηται ἢ θεμελιώδης ἔννοια τῆς φιλοσοφίας, τὸ ἀληθὲς ἄπειρον. (4, 187 ἐξ.).

⁴ Πρόχειρον παράδειγμα τοῦ πρὸς — ἑαυτὸ — εἶναι πρόκειται ἢ συνείδησις, τὸ ἐγώ. Ἡ συνείδησις ὅτι αἰσθάνεται καὶ ἐποπτεύει παρῑστῆ εἰς ἑαυτήν, τ.ἔ. ἔχει τὸ περιεχόμενον ἐκείνου ἐν ἑαυτῇ ὡς ἰδεατόν. Ἐπιστρέφουσα εἰς

ὅπερ ἀναφέρεται μόνον εἰς ἑαυτὸ καὶ ἀπωθεῖ τὰ ἄλλα, εἶναι τὸ ἓν, ἢ μονάς· εἶναι ἓν, διότι ἀποκλείει πάντα τὰ ἄλλα καὶ ἀποκλείεται ὑπ' αὐτῶν. Διὰ τῆς ἀπόσεως ταύτης τὸ ἓν θέτει ἀμέσως πολλά. Ἐπειδὴ δ' ἕκαστον τῶν πολλῶν τούτων εἶναι ἓν, πάντα εἶναι τὸ αὐτὸ τ. ἔ. ἓν. Ἀλλὰ τὸ ἓν εἶναι ἐπίσης πολλότης διὰ τῆς διηνεκοῦς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἑτέρου εἰς τὸ ἄλλο¹. Ἐκαστον δηλαδή ἓν εἶναι πρὸς — ἑαυτὸ — εἶναι καὶ ἀποκλείει τὰ πολλά ἓν, ὥστε ἡ σχέσις τῶν πολλῶν ἓν (μονάδων) ἀποτελεῖ ἀναφορὰν ἀμοιβαίας ἀποκλείσεως. Διὰ τῆς τοιαύτης διαλεκτικῆς τῆς ἔλξεως καὶ ἀπόσεως μεταβαίνει ἡ ποιότης εἰς τὴν ποσότητα². Ἡ ποσότης δὲν εἶναι ἰδία τις καὶ διάφορος κατηγορία ἀλλὰ προκύπτει ἐκ τῆς λογικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐννοίας τῆς ποιότητος· ποσότης εἶναι ἡ ἀνηρημένη ποιότης καὶ ἐμπεριέχει αὐτὴν ὡς στιγμὴν. Εἶναι δὲ ἡ διωρισμένη ποσότης, μέγεθος, ἢ καθαρὰ (ἀρηρημένη) ποσότης καὶ ἀποτελεῖ τὸν θεμελιώδη διορισμὸν τοῦ ἀπολύτου³.

β. Τὰ πολλά ἓν ὁμοιάζοντα πρὸς ἄλληλα ἀποτελοῦσιν ἐνότητα καὶ δὴ ἐνότητα ἀδιάσπαστον καὶ συνεχῆ. Προσέτι δὲ καίπερ μὴ ὄντα διάφορα τὰ πολλά ἓν διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων. Ἡ διάκρισις αὕτη καὶ ἡ συνέχεια εἶναι τὰ στοιχεῖα καὶ συστατικὰ μέρη τοῦ μεγέθους· πᾶν ἄρα μέγεθος ὡς τοιοῦτο εἶναι συνεχὲς καὶ διακεκριμένον. Τὸ μέγεθος ἐμπεριέχον μὲν πολλά ἓν ὡς διακριτὰ εἶναι διακεκριμένον τ. ἔ. ἔχει τὸ στοιχεῖον τῆς διακρίσεως· ἔχον δὲ πάλιν πολλά ἓν ὁμοειδῆ καὶ κατ' ἀκολουθίαν φέρον τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀδιακριτοῦ τῶν μερῶν, εἶναι συνεχές⁴. Ἀμφότεροι οὗτοι οἱ διορισμοὶ συμπέπτουσι πρὸς ἀλλήλους· οὔτε ἡ διάκρισις νοεῖται ἄνευ τῆς συνέχειας οὔτε ἡ συνέχεια ἄνευ τῆς διακρίσεως⁵. Τὸ συνεχὲς δὲ μέγεθος δὲν πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς συγκείμενον ἐκ

ἑαυτὴν αἶρει τὸ ἀντικείμενον καὶ συγχρόνως διατηρεῖ αὐτὸ ὡς ἰδεατότητα. Ἐνθεν μὲν γινώσκει τι ἕτερον ἑαυτῆς ἐξωτερικὸν ἀντικείμενον ἐνθεν δὲ ἔχει ἐκεῖνο ἐν ἑαυτῇ ὡς ἰδεατόν.

¹ 4, 191 ἔξ. 6, 60. 8, 229 ἔξ.

² 4, 196 ἔξ. 219 ἔξ. 6, 62 ἔξ. 8, 234 ἔξ.

³ Παράδειγμα καθαρῆς ποσότητος εἶναι ὁ χῶρος, ὁ χρόνος, ἡ ὕλη καθόλου, τὸ φῶς καὶ αὐτὸ τὸ ἐγώ. (4, 222 ἔξ. 6, 62).

⁴ 4, 239 ἔξ. 6, 63. 8, 239.

⁵ Δὲν ὑπάρχει μέγεθος μόνον συνεχὲς ἢ μόνον διακεκριμένον. Λέγεται βεβαίως ὅτι ὁ χῶρος π. χ. ὁ περιέχων οἰκίαν τινὰ εἶναι μέγεθος συνεχὲς οἱ δ' ἐντὸς αὐτῆς 100 ἄνθρωποι εἶναι μέγεθος διακεκριμένον. Πλὴν ὅμως ὁ χῶρος δὲν εἶναι ἀπλῶς συνεχῆς ἀλλὰ καὶ διακεκριμένος, διότι ἄλλως δὲν θὰ ὠμιλοῦμεν περὶ σημείων τοῦ χῶρου οὐδὲ θὰ διηροῦμεν αὐτὸν εἰς μήκος τι ποδῶν κ. τ. τ. Καὶ πάλιν ἡ ποσότης τῶν 100 ἀνθρώπων δὲν εἶναι μόνον

διακεκριμένων μεγεθῶν οἷονεὶ στοιχείων αὐτοῦ, ὡσεὶ ἡ διάκρισις περιείχεται ἐν τῇ συνεχείᾳ· ἐκ τοῦ ἐναντίου ἐν τῇ συνεχείᾳ ὑπάρχει ἡ διάκρισις ὡς ἀνηρημένη ἀποψις¹.

4. Ἡ πραγματικὴ ἐνότης τῆς συνεχείας καὶ τῆς διακρίσεως εἶναι περιορισμένη ποσότης, ἥτοι ποσόν, ὅπερ ἔχει πρὸς τὴν καθαρὰν καὶ ἀόριστον ποσότητα ὡς ἡ ὑπαρξίς πρὸς τὸ καθαρὸν καὶ ἀόριστον εἶναι². Καὶ τὸ ποσὸν ἐμπεριέχει ὡσαύτως ὡς συστατικὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν μονάδα³, εἶναι δηλονότι ἄθροισμα μονάδων, ἀριθμὸς⁴. Ἐὰν αἱ ἐν τῷ ὁρίῳ τοῦ ποσοῦ περιεχόμεναι μονάδες θεωρηθῶσιν ὡς διακεκριμένα μεγέθη, τὸ ἄθροισμα ἢ ἡ περίληψις αὐτῶν ἀποτελεῖ πλῆθύν, σωρόν. Ἐκ τῶν πολλῶν δὲ μονάδων τῶν παραγουσῶν ὁρισμένον ποσὸν προκύπτει ἡ ἔννοια τοῦ ἑκτατοῦ μεγέθους, οὗ διάφορον εἶναι τὸ ἐντατὸν μέγεθος, ἥτοι ὁ βαθμὸς⁵. Οὗτος ἐμπεριέχει μὲν τὸν ἀριθμὸν ἀλλὰ περιέχει αὐτὸν ὡς

διακεκριμένη ἀλλὰ καὶ συνεχῆς· διότι τὸ κοινὸν γένος ἄνθρωπος διήκει διὰ πάντων τῶν προσώπων, συνάπτει πρὸς ἀλλήλα καὶ ἀπαρτίζει τὴν κοινὴν βάσιν τοῦ μεγέθους τούτου.

¹ Ἐὰν ἡ διάκρισις ἐκληφθῆ οὐχὶ ὡς ἀνηρημένη ἀποψις, ἀλλ' ὡς ἡ γενικὴ οὐσία τῆς ποσότητος ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, ἐὰν ἡ ποσότης θεωρηθῆ μόνον ὡς διακεκριμένη, εὐθύς ἡ ἔννοια τοῦ μεγέθους περιπλέκεται εἰς ἀντιφάσεις καὶ ἀτοπίας. Ἡ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Καντίου ἐμφανιζομένη ἀντινομία τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ὕλης, ἅτινα ἐκλαμβάνονται ὡς ἐπ' ἄπειρον διαιρετὰ καὶ πάλιν ἐκ τοῦ ἐναντίου ὡς ἀδιαίρετα, αἰτίαν ἔχει κατὰ τὸν Ἐγγελον τὸ ὅτι ἡ ποσότης θεωρεῖται νῦν μὲν ὡς διακεκριμένη νῦν δὲ ὡς συνεχῆς. Ἐὰν μὲν δηλαδὴ ἐκεῖνα τεθῶσι μετὰ τοῦ διορισμοῦ τῆς συνεχοῦς ποσότητος, εἶναι μεριστὰ ἐπ' ἄπειρον· ἐὰν δὲ τεθῶσι μετὰ τοῦ διορισμοῦ τοῦ διακεκριμένου μεγέθους, εἶναι καθ' ἑαυτὰ μεριστὰ καὶ σύγκεινται ἐξ ἀδιαιρέτων ἐν (μονάδων). Ἡ ἀντινομία διαλύεται διαλεκτικῶς, ἥτοι οὐδέτερος τῶν εἰρημένων διορισμῶν παρέχει τὴν ἀλήθειαν ἀλλὰ μόνον ἢ ἔνωσις ἀμφοτέρων. (6, 63. 8, 100).

² 6, 53. 8, 240. Ἐν μὲν τῇ καθαρᾷ ποσότητι ἡ διαφορὰ τῆς συνεχείας καὶ τῆς διακρίσεως εἶναι μόνον δυνάμει ἐν δὲ τῷ ποσῷ ἐνεργείᾳ.

³ Ἐν τῷ ποσῷ ἐμπεριέχεται ἢ μὲν διάκρισις ὡς ὁρισμένον πλῆθος ἐν, ὡς μερικὸς ἀριθμὸς, ἢ δὲ συνέχεια ὡς ὁρισμένη συνένωσις τῶν ἐν, τ.ἔ. ὡς ἡ ἐνότης.

⁴ 6, 64. 8, 241. Τοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν ὑπεστήσαντο ἀρχὴν, ὡς γνωστόν, οἱ Πυθαγόρειοι. Ὁ Ἐγγελος θεωρεῖ τοὺς ἀριθμοὺς τούτους ὡς λογικὰ διάμεσα μεταξὺ αἰσθήσεως καὶ καθαρᾶς νοήσεως, διὸ καὶ τάττει τοὺς Πυθαγορείους μεταξὺ τῶν Ἰόνων φυσιολόγων καὶ τῶν Ἐλεατῶν. Ἀλλ' ὅμως ἀφ' ἑτέρου παραδέχεται τοὺς ἀριθμοὺς ὡς καθαρὰς ἐννοίας· εἰ δὲ μή, δὲν θὰ διελάμβανε περὶ αὐτῶν ἐν τῇ Λογικῇ.

⁵ 4, 262 ἐξ. 6, 64 ἐξ. 8, 243. Ἐκτατὸν καὶ ἐντατὸν μέγεθος, ἑκτασις καὶ ἐντασις, εἶναι δύο διακεκριμένοι μὲν ἀλλ' ἀχώριστοι ἀπ' ἀλλήλων διορισμοί.

ἀνηρημένον καὶ ἔχοντα ἑξωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὴν ποσότητα. Τὸ δὲ ποσὸν δὲν εἶναι σταθερὸν ἀλλὰ μεταβλητὸν μέγεθος· ἐπιδέχεται ἐπ' ἀπειρον αὐξήσιν καὶ ἐλάττωσιν καὶ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ἡ ποσοτικὴ ἀπειρία¹. Ἡ ἀπειρος ποσοτικὴ πρόοδος ἐμφαίνει τὴν ἀντίφασιν τὴν ἐνυπάρχουσαν ἐν τῷ μεγέθει καθόλου, οὗ ἐν τῇ φύσει κεῖται τὸ νὰ χωρῇ πέρα ἑαυτοῦ². Ἀλλ' εἰ καὶ εἶναι ἡ ποσότης ὄν μεταβλητὸν, μένει παρὰ τὴν μεταβολὴν πάντοτε τὸ αὐτό. Οὕτω δὲ ἡ ἔννοια τῆς ποσότητος περιέχει ἀντίφασιν, ἣτις ποιεῖ τὴν διαλεκτικὴν αὐτῆς κίνησιν. Τὸ πόρισμα ὅμως τῆς διαλεκτικῆς ταύτης δὲν εἶναι ἡ ἐπιστροφή εἰς τὴν ποιότητα (ὡσεὶ ἡ ποσότης ἦτο τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ποιότης ἡ ἀλήθεια) ἀλλ' ἡ ἐνότης ἀμφοτέρων, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ μέτρον.

5. Τὸ μέτρον³ ἔχει συστατικὰ μέρη τὴν ποιότητα καὶ τὴν ποσότητα, εἶναι ποιοτικὴ ποσότης καὶ ποιοτικὸν ποσὸν ἢ, ὡς ἀγαπᾷ ὁ Ἐγγελοσ νὰ λέγῃ, εἶναι «εἰδικὴ ποσότης» καὶ «εἰδικὸν ποσόν». Ἐκαστον δηλαδὴ ὁρισμένον ὄν ἔχει ποιὸν ἅμα καὶ ποσόν⁴, ἅτινα εἶναι πρὸς ἀλληλα συναφῇ καὶ ἀνάλογα· μετὰ τῆς ποιότητος συµμεταβάλλεται καὶ ἡ ποσότης καὶ τὰνάπαλιν. Παράδειγμα καθορισμοῦ τῆς ποσότητος, πρὸς ἣν συνάπτεται ἡ ποιότης ἀντικειμένου τινός, εἶναι ἡ τοῦ ὕδατος θερμοκρασία· ἐκ ταύτης ἤρτηται ἡ διατήρησις τοῦ ὕδατος ἢ ἡ μεταβολὴ αὐτοῦ εἰς πάγον ἢ ἀτμόν. Ὡσαύτως ὁ τὴν ποσότητα ἐμφαίνων πληθυσμὸς ἔθνους τινός εἶναι συναφῆς πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ διοικεῖσθαι· ἡ περὶ τὴν ποσότητα ἐκείνην μεταβολὴ ἐπάγει μεταβολὴν τῆς ποιότητος (τοῦ εἴδους) τοῦ πολιτεύματος⁵. Ἡ ἐν τῷ μέτρῳ λοιπὸν

Εἰς τὴν μεταβολὴν π.χ. τῆς θερμοκρασίας ὡς ἐντατοῦ μεγέθους ἀντιστοιχεῖ μεταβολὴ τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἐν τῷ θερμομέτρῳ ὑδραργύρου. Παραπλησίως συμβαίνει καὶ ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ· ἡ ἐντασις τοῦ χαρακτήρος ἐκδηλοῦται δι' εὐρυτέρας δράσεως.

¹ 4, 273 ἐξ. 8, 251.

² Ἡ ἀπειρος ποσοτικὴ πρόοδος δὲν εἶναι ἀληθῆς ἀλλὰ ψευδής, ἣτις πραγματικῶς μένει ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ πεπερασμένου. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος πρόοδος δὲν εἶναι ἐπίδοσις καὶ πρόβασις ἀλλ' ἀνιαρὰ ἐπανάληψις ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, τουτέστι συνεχῆς θέσις καὶ ἄρσις, ἀδιάλειπτος ἐμφάνισις καὶ ἐξάλειψις ὁρίου. Δεικνύει δὲ ὁ Ἐγγελοσ ὅτι πλημμελῶς εἰς τὴν κακὴν ταύτην ἀπειρίαν προσενημήθη ἰδιαιτέρα μεταφυσικὴ ἀξία.

³ 4, 405 ἐξ. 6, 66. 8, 253 ἐξ.

⁴ Τὸ μέτρον ὡς προῖόν τῆς ἐνότητος ποιότητος καὶ ποσότητος εἶναι κατὰ τὸν Ἐγγελοσ ἡ τυπικὴ ἔκφρασις τῆς τριαδικῆς μορφῆς τῆς ἐννοίας (θέσις — ἀντίθεσις — σύνθεσις).

⁵ Ὅπως ἐν τῇ θερμοκρασίᾳ τοῦ ὕδατος ἐπέρχεται μεταβολὴ τῆς ποιότητος, οὕτω καὶ ἐν ταῖς δαπάναις ἡμῶν δι' αὐξήσεως καὶ ἐλαττώσεως αὐτῶν

περιεχομένη ποσότης, όταν χωρῆ πέρα ὁρίου τινός, συνεπάγεται τὴν ἄρσιν τῆς ἀντιστοίχου ποιότητος. Τὸ οὕτω δ' ὅμως καταλυόμενον δὲν εἶναι ἡ ποιότης καθόλου ἀλλὰ μόνον ὠρισμένη τις ποιότης, ἀνθ' ἧς τίθεται ἑτέρα. Ἡ πορεία τοῦ μέτρου, ἣτις ἐμφανίζεται ὡς ἀπλῆ μεταβολὴ τῆς ποσότητος καὶ ἅμα μεταβολὴ τῆς ποσότητος εἰς ποιότητα, δύναται νὰ ἀπεικονισθῆ διὰ σειρᾶς κόμβων (Knotenlinie)¹. Τὸ μέτρον ὡς ἐνότης τῆς ποιότητος καὶ τῆς ποσότητος εἶναι τὸ πλήρες. Εἶναι καὶ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὄρισμός τοῦ ἀπολύτου· ὅθεν λέγεται ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τὸ μέτρον καὶ καθορίζει πᾶσι τὸ μέτρον καὶ τὸ τέρας². Καὶ τὸ μέτρον δὲ πάλιν αἴρεται καὶ μεθίσταται εἰς τὴν ἀμετρίαν. Ἀλλὰ ποιότης καὶ ποσότης εἶναι οἱ ἐν διαρκεῖ μεταβολῇ διατελοῦντες προσδιορισμοὶ ὄντος, ὅπερ εἶναι τρίτον τι ἄλλο παρὰ τὸ ποιὸν καὶ τὸ ποσόν. Ἡ τε ποιότης καὶ ἡ ποσότης καὶ τὸ μέτρον δὲν ὑπάρχουσι καθ' ἑαυτὰ ἀλλ' εἶναι διορισμοὶ ἑτέρου τινός, εἶναι καταστάσεις ἔχουσαι τρόπον τινὰ ὑπόβαθρον καὶ βάσιν, τουτέστι τὴν οὐσίαν.

7. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ

1. Ὅπως ἡ ἀναιρεθεῖσα γένεσις ἦτο παρελθοῦσα γένεσις, ἦτοι ἄμεσος ὑπαρξίς, οὕτω καὶ τὸ ἀναιρεθὲν εἶναι ἐστὶ παρελθὸν εἶναι, οὐσία (wesen, gewesensein)³. Ἀλλὰ τὸ παρελθὸν εἶναι ἔχει οὐχὶ χρονικὴν ἀλλὰ μόνον λογικὴν σημασίαν· τὸ λόγω πρότερον προηγεῖται ἀναγκαίως ἑτέρου καὶ εἶναι τὸ αἷτιον αὐτοῦ. Διὸ καὶ προσφυῶς ὠνομάσθη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ οὐσία τὸ τί ἦν εἶναι πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀχρόνου παρελθόντος αὐτῆς⁴. Ἐκ τῆς ἀρονήσεως

μεταβάλλεται ἡ οἰκονομία εἰς φιλαργυρίαν ἢ ἀσωτίαν· καὶ καθόλου ἡ ἀρετὴ δι' ὑπερβάσεως τοῦ μέτρου καθίσταται κακία. Ἡ πρὸς τὴν σχέσιν ταύτην ἀδιαφορία ἐπάγει λογικὰ ἁμαρτήματα καὶ ἐπιζήμια εἰς τὸν βίον ἐπακολουθήματα.

¹ 4, 455 ἐξ. 8, 258. Knoten λέγει ὁ Ἐγγελοσ τὰ σημεῖα τῆς διασταυρώσεως ποιότητος καὶ ποσότητος λαβὼν τὴν εἰκόνα ἐκ τῆς ἀστρονομίας.

² Τὸ μέτρον διέπει τὴν τάξιν τῶν ὄντων, συνέχει τὰ ἀνόργανα, διαρθροῖ καὶ συνάπτει τοὺς ὀργανισμούς. Τὴν σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν τοῦ μέτρου συνηθάνθησαν καὶ διέγνωσαν κατ' ἐξοχὴν οἱ Ἕλληνες, οἵτινες τὴν τήρησιν αὐτοῦ ἀνέθεσαν εἰς ἰδίαν θεότητα, τὴν Νέμεσιν. Ὁ τὸ μέτρον ὀπωσδήποτε ὑπερβαίνων ὑφίσταται τῆς θεᾶς τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν. Οὕτως ἡ ὕβρις προκαλεῖ τὴν ἐπέμβασιν τῆς Νεμέσεως, ἧς ἔργον εἶναι τοῦ μέτρου ἢ ἀποκατάστασις (8, 254).

³ 4, 481 ἐξ. 6, 68. 8, 261 ἐξ.

⁴ Ὡς οὐσία ὀρίζεται τὸ Ἀπόλυτον, καθὰ ἐπίσης καὶ ὡς εἶναι, πλὴν ὅτι

τοῦ εἶναι καὶ τῶν διορισμῶν αὐτοῦ προέρχεται ἡ ἔμμεσος ἀμεσότης, ἥτοι ἡ ἀδιοριστία ἢ προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀρνήσεως ἐκείνων. Ἡ ἀρνητικὴ αὕτη ἀμεσότης, τὸ εἶναι τὸ ἀναιροῦν ἑαυτό, ἐστὶν ἡ οὐσία, ἥτις κατ' ἀκολουθίαν εἶναι κινήσις· διότι ἐστὶ τὸ εἶναι, ὅπερ ἀρνούμενον ἑαυτό ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτό¹. Ἡ οὐσία λοιπὸν εἶναι τὸ ἐκ τῆς ἀμέσου ἐκδηλώσεως ἐπιστραφέν εἰς ἑαυτό εἶναι ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, τὸ εἰς ἑαυτό ἀνακλώμενον εἶναι, οὗ διακρίνονται ἐξωτερικὸν καὶ ἐσωτερικόν, ὑπαρξίς καὶ αἰτία (βάθος, θεμέλιον τῆς ὑπάρξεως)². Ἐνταῦθα ὑπάρχουσι διαστελλόμενα καὶ ἀντιτεθέμενα ἡ οὐσία καὶ τὸ φαινόμενον, ἥτις ἀντίθεσις κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀναπτύξεως τῆς οὐσίας αἴρεται διὰ τῆς ἐννοίας τῆς πραγματικότητος. Οὕτως ὁ περὶ οὐσίας λόγος ἀναπτύσσεται εἰς τρία τινά, εἰς τὴν οὐσίαν ὡς αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως, εἰς τὰ φαινόμενα ὡς ὑπαρξίν καὶ τέλος εἰς τὴν πραγματικότητα ὡς ἐνότητα οὐσίας καὶ φαινομένων.

2. Ἡ οὐσία εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ εἶναι· τὸ εἶναι καὶ ἑαυτό εἶναι ἄμοιρον οὐσίας καὶ κενόν, θεμελιοῦται δ' ἐπὶ τῆς οὐσίας καὶ προέρχεται ἐξ αὐτῆς ὡς αἰτίας. Τὸ ἀμέσον εἶναι ἐστὶν ὁ φλοιὸς ἢ τὸ παραπέτασμα, οὗ ὀπισθεν κρύπτεται ἡ οὐσία. Ἐν ἀναφορᾷ δὲ πρὸς τὴν οὐσίαν τὸ ἀμέσον εἶναι, οὗ ἄνευ ἐκείνη δὲν δύναται νὰ νοηθῆ, εἶναί τι καταδεέστερον, ἀρνήσις ἢ φαινόμενον. Τὸ εἶναι ἐμφαίνεται ἐν τῇ οὐσίᾳ, ἥτις πάλιν εἶναι τὸ ὄν ὡς φαινόμενον ἐν ἑαυτῷ. Καὶ εἶναι μὲν πᾶν ἀμέσον ὄν τεθειμένον καὶ τεθεμελιωμένον, στηρίζεται ἐπὶ τῆς οὐσίας καὶ ἐκπορεύεται ἐξ αὐτῆς, ὅσπερ εἶναι φαινόμενον καὶ

ὁ ὅρισμός ἐκείνος εἶναι ὑψηλότερος· διότι ἡ οὐσία ἐστὶ τὸ εἶναι, ὅπερ ἐπανῆλθεν εἰς ἑαυτό, τουτέστιν ἡ ἀπλῆ ἀναφορὰ αὐτοῦ πρὸς ἑαυτό τεθεῖσα ὡς ἀρνήσις τῆς ἀρνήσεως, ὡς ἐν ἑαυτῷ θέσις ἑαυτοῦ δι' ἑαυτοῦ (ἔμμεσος ἀμεσότης). 6, 68. 8, 261.

¹ Ἡ οὐσία ἐν τῇ αὐτοκινησίᾳ αὐτῆς εἶναι ἐπιστροφή, ἀνάκλασις, ἧς διακρίνονται τρία εἶδη· α) θέτουσσα ἐπιστροφή, καθ' ὅσον ἡ ἀμεσότης εἶναι ἐσηρητημένη ἢ ἀνηρητημένη (στιγμὴ)· β) ἐξωτερικὴ (ἢ πραγματικὴ), καθ' ὅσον ἡ ἀμεσότης εἶναι ἢ εἰς ἑαυτὴν ἀναφορὰ (ἀνεξαρτησία)· καὶ γ) διορίζουσα ἐπιστροφή, ἥτις εἶναι ἡ ἐνότης τῶν προηγουμένων δύο, τουτέστιν ἐπιστροφή αὐτῆς τῆς ἀμεσότητος. (4, 492 ἐξ. 6, 69 ἐξ. 8, 266 ἐξ.).

² Ὅπως ἡ μεθοδικὴ διανόησις οὕτω καὶ ἡ φυσικὴ ἀντέληψις προβαίνει ἀπὸ τοῦ εἶναι εἰς τὴν οὐσίαν· δὲν θεωρεῖ ὡς ἀληθές τὸ ἀμέσως εἰς τὰς αἰσθήσεις προσπίπτον ἀλλὰ ζητεῖ ὀπισθεν αὐτοῦ τὸ ἀληθές εἶναι, ὅπερ θέλει νὰ συλλάβῃ διὰ τῆς νοήσεως. Δὲν ἀρκεῖται δηλαδὴ εἰς τὸ ἀμέσον ἀλλὰ ζητεῖ τὸ ἔμμεσον, τὸ τεθειμένον ἢ ἀνακλώμενον. (Τὸ πρᾶγμα δηλοῦται ἐναργῶς ἐν τῇ γερμανικῇ γλώσσῃ ἐκφραζούση τὸ διασκοπεῖν (voelen) διὰ τῶν λέξεων reflectieren nachdenken).

δὴ οὐσιῶδες φαινόμενον. Ἐὰν ἡ οὐσία πρὸς τὸ φαινόμενον νοουμένη εἶναι τὸ οὐσιῶδες, ἐνῶ τὸ παρὰ τὴν οὐσίαν ἀπλῶς φαινόμενον εἶναι τὸ μὴ οὐσιῶδες, τὸ κενόν. Καθ' ὅσον δὲ αὐτὸ τὸ οὐσιῶδες ἀντίκειται πρὸς τὸ μὴ οὐσιῶδες, προσλαμβάνει τὸ τελευταῖον τοῦτο σημασίαν καὶ ἑκάτερον χρῆζει τοῦ ἑτέρου. Ἐκάτερον λοιπὸν ἐμφαίνεται ἐν τῷ ἑτέρῳ, τουτέστιν ὑπάρχει αὐτοῖς προσάλληλος σχέσις λεγομένη ἐπιστροφή (ἀνάκλασις). Τοιοῦτως ἔχομεν ἐνταῦθα σχετικούς προσδιορισμούς, ὧν ἕκαστος ἀναφέρεται εἰς ἄλλον καὶ δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ αὐτοῦ· τοιοῦτοι εἶναι, ὡς ἐν παραδείγματι, οἱ διορισμοὶ αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, πράγματος καὶ ἰδιοτήτων, περιεχομένου καὶ μορφῆς, δυνάμεως καὶ ἐκδηλώσεως αὐτῆς, θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ, ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ.

3. Ἡ οὐσία ὡς τοιαύτη ἐμφαίνεται ἐν ἑαυτῇ, τουτέστιν εἶναι καθαρὰ ἐπιστροφή· καθ' ἀκολουθίαν εἶναι ἀναφορὰ μόνον εἰς ἑαυτήν, ἀναφορὰ ὅμως οὐχὶ ἄμεσος ἀλλ' ἀνακλωμένη — εἶναι ταυτότης πρὸς ἑαυτήν. Ἐν τῇ οὐσίᾳ δηλαδή ὑπάρχουσιν ὡς ἀνηρημένοι βαθμίδες τὸ εἶναι καὶ αἱ οἰκεῖαι αὐτοῦ κατηγορίαι· διὸ καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ οὐσία ὡς τὸ ἀνηρημένον ἄλλως εἶναι, ἥτοι ὡς ταυτότης πλὴν οὐχὶ κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ συνήθει Λογικῇ σημασίαν τῆς ταυτότητος ἀλλὰ κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐν ἑαυτῇ διακεκριμένης ἐνότητος. Ἐὰν τὴν ταυτότητα συνάψωμεν μετὰ τοῦ Ἀπολύτου (τῆς οὐσίας) ὡς ὑποκειμένου, θὰ ἔχωμεν τὴν πρότασιν «τὸ Ἀπόλυτόν ἐστι τὸ αὐτὸ ἑαυτῶ» ($A=A$)· αὕτη εἶναι ὀρθὴ πρότασις, ἐὰν μόνον λάβωμεν τὴν ταυτότητα οὐχὶ ὡς ἀφηρημένην καὶ τυπικὴν ἀλλ' ὡς συγκεκριμένην καθ' ἑαυτήν. Ἐνῶ ἡ τυπικὴ καὶ ὑπὸ τῆς διανοίας χρησιμοποιουμένη ταυτότης ἀφαιρεῖ καὶ ἀποχωρίζει τὰς διαφοράς, ἡ συγκεκριμένη τούναντίον ἐμπεριέχει αὐτάς¹.

¹ 4, 505 ἐξ. 6, 69 ἐξ. 8, 267 ἐξ. Οἱ διορισμοὶ τῆς οὐσίας λαμβανόμενοι ὡς οὐσιῶδεις διορισμοὶ γίνονται κατηγορούμενα οἰουδήποτε ὑποκειμένου (πάντων). Αἱ δὲ οὕτως ἀποτελούμεναι προτάσεις προβάλλονται ὡς οἱ γενικοὶ τῆς νοήσεως νόμοι. Ἡ ἀρχὴ ἢ ὁ νόμος τῆς νοήσεως ἔχει οὕτω «πᾶν ἐστι ταῦτὸ ἑαυτῶ» ($A=A$), καὶ ἀρνητικῶς « A δὲν δύναται νὰ εἶναι ἅμα A καὶ οὐκ A ». Ἐὰν δὲ ἡ ἐπιπέδου ἐπιπέδου τὴν συνήθη ταύτην ἐκδοχὴν παρατηρεῖ ὅτι ἡ εἰρημένη πρότασις δὲν εἶναι ἀληθῆς νόμος τῆς νοήσεως ἀλλ' ἀπλῶς νόμος τοῦ ἀφαιρετικοῦ νοῦ. Δὲν εἶναι νόμος τῆς νοήσεως, διότι (ὡς ἡ καθολικὴ πείρα διδάσκει) οὐδεμία συνείδησις νοεῖ, οὐδεὶς ἄνθρωπος ὁμιλεῖ, οὐδεμία ὑπαρξίς ὑπάρχει κατὰ τὸν νόμον τοῦτον. Ἐπὶ τούτοις δὲν εἶναι νόμος τῆς νοήσεως, διότι οὐδὲν λέγει· τὸ ἐκφράζεσθαι κατὰ τὸν ὑποτιθέμενον ταῦτον νόμον (οἷον ὁ πλανήτης εἶναι πλανήτης, ὁ μαγνητισμὸς εἶναι μαγνητισμὸς, τὸ πνεῦμα εἶναι πνεῦμα) θεωρεῖται εὐλόγως ὡς μωρία. Τοιαῦται προτάσεις οὐ

Ἐπειδὴ ἡ ταυτότης τῆς οὐσίας ὡς ἀναφορὰ εἰς ἑαυτήν, ἣτις εἶναι ὡσαύτως διάκρισις αὐτῆς ἀφ' ἑαυτῆς, ἐμπεριέχει κατὰ βάθος τὸν προσδιορισμὸν τῆς διακρίσεως¹. Ἡ δὲ διάκρισις πάλιν ἀναπτύσσεται εἰς τρεῖς μορφάς, τὴν διαφορὰν (ἐξωτερικὴν διάκρισιν) τὴν ἀντίθεσιν (ἐσωτερικὴν διάκρισιν) καὶ τὴν ἀντίφασιν (διάκρισιν τινος ἀφ' ἑαυτοῦ)².

4. Ἐκαστὸν δὲν εἶναι μόνον ταῦτὸ ἑαυτῷ ἀλλὰ καὶ ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἑτερότητα (τὴν διαφορὰν) αὐτοῦ ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἡ διαφορὰ εἶναι ἢ ἐξωτερικὴ καὶ συγκριτικὴ ἐπιστροφή³, ἣς κυριώταται ἔννοιαι εἶναι ἢ ἐξωτερικὴ ταυτότης καὶ ἢ ἐξωτερικὴ διάκρισις, ἢτοι ἢ ὁμοιότης καὶ ἢ ἀνομοιότης⁴. Δὲν ὑπάρχουσι δὲ δύο ὄντα τόσον ὅμοια ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ διακριθῶσιν ἀπ' ἀλλήλων οὐδὲ πάλιν τόσον ἀνόμοια ὥστε νὰ μὴ δύνανται κατὰ τινὰ τρόπον νὰ παραβληθῶσιν⁵. Ἐκ τοῦ μείζονος βαθμοῦ τῆς ἑτερότητος προκύπτει σαφέστερον καὶ ἐναργέστερον ἕκαστερον τῶν μερῶν αὐτῆς, ἢ ὁμοιότης καὶ ἢ ἀνομοιότης. Ἡ δὲ ἠϋξημένη διαφορὰ εἶναι ἢ ἀντίθεσις ἐν ταύτῃ συνενοῦνται ταυτότης

μόνον οὐδὲν λέγουσιν ἀλλὰ καὶ ἀντιφάσκουσι πρὸς ἑαυτάς, διότι καίπερ ἔχουσαι τὴν μορφήν κρίσεως διαφρεύδουσιν ἑαυτάς ὡς μὴ παρέχουσαι διαφορὰν ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου. Προστεθῆτω ὅτι ὁ ἀφαιρετικὸς νοῦς ὁ τὰς προτάσεις ἐκεῖνας ἐξαγγέλλων πλανᾶται πιστεύων ὅτι νοεῖ μόνον τὴν ταυτότητα καὶ οὐχὶ καὶ τὴν ἑτερότητα· διότι νοῶν ὅτι τί εἶναι τί νοεῖ ἄμα ὅτι εἶναι οὐχὶ ἀλλὰ, ἐπομένως διάφορα. Οὕτω λοιπὸν καταπολεμεῖ ὁ μέγας φιλόσοφος τὴν «Λογικὴν τῆς Σχολῆς», διότι χωρίζουσα τὰ ἀντικείμενα εἰς μέρη καὶ ἐμμένουσα ἐν τῇ ἀναλύσει καὶ τῇ χωρισμῷ ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ὅλον ὡς ὅλον, καὶ παρορᾷ ὅτι τὰ ὄντα εἶναι ὀργανισμοὶ ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων μερῶν συγκείμενοι καὶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ νοῶνται ὡς ἄσχετα πρὸς ἄλλα.

¹ Ὁ νόμος ἐκεῖνος τοῦ διανοεῖσθαι ἐμφανιζόμενος ὡς κρίσις, καθ' ἣν τὸ Α εἶναι Α, διακρίνει ὑποκείμενον καὶ κατηγορούμενον καὶ κατ' ἀκολουθίαν δηλοῖ πλέον ἢ ὅσον θέλει νὰ ἐμπεριέχῃ, τ.ε. τὴν διάκρισιν.

² 4, 515 ἐξ. 8, 270 ἐξ.

³ Ἐκάτερον τῶν διακρινομένων εἶναι καθ' ἑαυτὸ ὅτι εἶναι καὶ ἀδιάφορον πρὸς τὴν ἀναφορὰν αὐτοῦ πρὸ τὸ ἄλλο. Ἐνεκα τούτου ἢ διάκρισις εὑρίσκεται ἐκτὸς αὐτῶν ἐν τινὶ τρίτῳ, ἐν τῷ συγκρίνοντι.

⁴ 4, 519 ἐξ. 6, 72 ἐξ. 8, 272 ἐξ.

⁵ Ὅσον μεγάλη καὶ ἂν εἶναι ἢ ὁμοιότης δύο ὄντων, ὅμως διαφέρουσι ταῦτα κατὰ τὸ ὅτι εἶναι δύο. Ὅσον δὲ πάλιν καὶ ἂν διαφέρωσι δύο, ὁμοιάζουσι τοῦλάχιστον κατὰ τὸ ὅτι ἀμφοτέρω εἶναι ὄντα καὶ ἕκαστερον εἶναι ἐν. Ἐν πᾶσι λοιπὸν ἐμφιλοχωροῦσιν ὁμοιότητες καὶ ἀνομοιότητες, ἢ δὲ ἀνεύρεσις αὐτῶν πρόκειται σκοπὸς τῶν συγκριτικῶν ἐπιστημῶν, ἐξ ὧν μάλιστα καὶ ἰδιαιτέρως ἐξαίρει ὁ φιλόσοφος δύο, τὴν συγκριτικὴν ἀνατομίαν καὶ τὴν συγκριτικὴν γλωσσολογίαν. Αἱ τοιαῦται ἐπιστῆμαι προοδοιοποιοῦσι τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν γνῶσιν τῆς τῶν πάντων ἐνότητος.

καὶ ἑτερότης, διὸ τὰ ἀντίθετα εἶναι τὰ αὐτὰ καὶ διάφορα¹ καὶ ἔχουσι πρὸς ἄλληλα ὡς τὸ θετικὸν καὶ τὸ ἀρνητικόν. Θετικὸν καὶ ἀρνητικὸν εἶναι διορισμοὶ ἐπιστροφῆς (ἀντίστοιχοι) καὶ συναφεῖς οὕτω πρὸς ἄλλήλους, ὥστε ἕκαστος ἐκκαλεῖ τὸν ἕτερον καὶ προσέτι ἀναιρεῖ ἀποτελῶν τὸν ἀρνητικὸν λόγον αὐτοῦ. Ταῦτα πάντως ὁρίζουσιν ἄλληλα καὶ εἶναι ἐν ἀμοιβαίᾳ ἀναφορᾷ· ὁ βόρειος π.χ. πόλος τοῦ μαγνήτου δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη ἄνευ τοῦ νοτίου οὐδὲ ὁ νότιος ἄνευ τοῦ βορείου· δὲν εἶναι δύο διάφοροι πόλοι, ὧν ἕκαστος ὑφίσταται καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀνεξαοτήτως ἀπὸ τοῦ ἄλλου, ἀλλ' ὑπάρχουσι μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἄλλήλους².

5. Ἐν τῇ φύσει τῆς ἀντιθέσεως κεῖται τὸ ὅτι ἕκαστον τῶν μερῶν αὐτῆς ἀναφέρεται ἀναγκαίως εἰς τὸ ἕτερον, εἶναι συναφὲς αὐτῷ καὶ ἐπομένως θέτει καὶ ἀπαιτεῖ τὸ εἶναι αὐτοῦ· συγχρόνως δὲ ὡς ἀρνητικὸς λόγος τοῦ ἄλλου θέτει καὶ ἀπαιτεῖ τὸ μὴ εἶναι αὐτοῦ. Οὕτως ἕκαστον τῶν μερῶν ἔχει πρὸ τὸ ἄλλο θετικὴν καὶ ἀρνητικὴν σχέσιν καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι αὐτὸ θετικόν τε καὶ ἀρνητικόν, τουτέστιν ἀποτελεῖ τὴν ὅλην ἀντίθεσιν. Ἡ τοιαύτη ἀναφορά, καθ' ἣν ἕκαστον εἶναι ὅ τι εἶναι μόνον καθ' ὅσον περιέχει τὸ ἕτερον, εἶναι ἡ ἀντίφασις³. Ἐνῶ ἐν τῇ ἀντιθέσει τὰ μέρη εἶναι εἰσέτι διακεκριμένα, ἐν τῇ ἀντιφάσει ἕκαστον εἶναι ὅ τι εἶναι καθ' ὅσον περιέχει τὸ ἐναντίον⁴.

¹ Τὰ ἀντίθετα εἶναι τὰ αὐτὰ, διότι εἶναι ὁμοειδῆ· οἶον λευκὸν καὶ μέλαν, λαμπρὸν καὶ σκοτεινόν, εἶναι τὰ αὐτὰ ὡς εἶδη τοῦ φωτός. Εἶναι δὲ πάλιν προφανῶς διάφορα.

² 4, 525 ἐξ. 6, 73 ἐξ. 8, 276 ἐξ.

³ 4, 535 ἐξ.

⁴ Νοῶν ὁ Ἔγγελος τὴν ἀντίφασιν ὡς τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων διορισμῶν (coincidentia oppositorum) ἀντιμάχεται περιφανῶς πρὸς τὴν παραδεδομένην Λογικὴν. Κατὰ ταύτην «πᾶν ἐστὶ ταῦτὸ ἑαυτῷ ἢ ἄλλως οὐδὲν ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸ» καὶ προσέτι «ἐκ δύο ἀντιθέτων κατηγορουμένων ἐν μόνον ἀνήκει εἰς τι ὑποκείμενον, τρίτον δὲν ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν» (ἀρχὴ τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως). Ἄλλ' ὁ φιλόσοφος δεικνύει ὅτι τὸ ἀρνητικὸν καθ' ἑαυτὸ εἶναι ἐπίσης καὶ θετικόν, ὅτι τὰ πρὸς ἄλληλα ἀντίθετα καὶ ἀντιφατικά ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ (οἶον τὸ κέντρον καὶ ἡ περιφέρεια ἐν τῷ κύκλῳ). Παρατηρεῖ δὲ ὅτι ἡ μονομερῆς ἀφαιρετικὴ διάνοια θέλουσα νὰ ἀπομακρύνῃ τὴν ἀντίφασιν περιπίπτει εἰς αὐτήν, διότι προσνέμουσα εἰς τὸ ὑποκείμενον ἀντίθετόν τι παραβαίνει τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος τὴν ἐπιτρέπουσαν τὴν εἰς ἑαυτὸ μόνον ἀναφορὰν τοῦ πράγματος. Οὐδὲ διορᾷ ἢ ἀτελῆς διανόησις ὅτι ταυτότης καὶ διαφορὰ συνυπάρχουσιν ἐν τῷ αὐτῷ ὄρω καὶ ὅτι ταύτην ἀκριβῶς τὴν ἐνότητα ἐκφράζει ὁ νόμος τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως (ὅταν π.χ. ἀποφαίνεται ὅτι ὁ ἠλεκτρισμὸς εἶναι θετικὸς ἢ ἀρνητικὸς, ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι ἀμφότεροι). Ἀντὶ τούτου λοιπὸν τοῦ νόμου πρέπει νὰ τεθῇ ἡ ἀρχὴ «πᾶν εἶναι ἀντίθετον ἑαυτῷ», «πάντα εἶναι καθ' ἑαυτὰ ἀντιφατικά», τ.ἔ. ἕκαστον περιέχει τὴν

Ἄλλ' ἢ ἀντίφασις πρέπει νὰ διαλυθῆ καὶ διαλύεται διὰ τῆς οὐσίας, ἣτις εἶναι ἡ ἐνότης τῆς ταυτότητος καὶ τῆς διαφορᾶς τιθεμένη δὲ ὡς ὁλότης εἶναι ὁ λόγος¹. Οὗτος εἶναι οὐ μόνον ἡ ἐνότης ἀλλὰ καὶ ἡ διάκρισις τῆς ἐνότητος καὶ τῆς διαφορᾶς καὶ ἀποτελεῖ ἄρα νέαν ἀντίφασιν. Ὡς τοιοῦτος δὲ δὲν ἴσταται ἀκίνητος καθ' ἑαυτὸν ἀλλ' ἀπωθεῖ ἑαυτὸν ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ θέτει ἕτερόν τι, τὸ ἐκ τοῦ λόγου· ὅθεν προέρχεται ἡ διάκρισις λόγου (Grund) καὶ ἀκολουθίας (Folge, Begründete), ἣτοι αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος. Οὐδὲν ὄν ἢ γινόμενον ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχει ἀμέσως ἀλλὰ πᾶν ὠρισμένον τίθεται ὑπ' ἄλλου καὶ χρησιμεύει ὡς ἀκολουθία². Ἡ ἀκολουθία τίθεται ὑπὸ τοῦ λόγου, εἶναι ἠρτημένον καὶ τεθεμελιωμένον ὄν, ἐπομένως διακεκριμένον καὶ διωρισμένον· εἶναι οὐσιώδης διορισμὸς ἢ εἶδος (μορφή), ὅπερ ἀναφέρεται καὶ συνάπτεται πρὸς τὸν λόγον ὡς βᾶσιν ἢ ὑποκείμενον, ὡς ὕλην καὶ περιεχόμενον³.

6. Ἐν τῇ κατηγορίᾳ λόγου καὶ ἀκολουθίας τίθεται ἡ αὐτὴ οὐσία δις· αἷτιον καὶ ἀποτελεσμα πρόκεινται τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, ἔχουσιν ἐν καὶ αὐτὸ περιεχόμενον, διὸ εἶναι δύσκολον τὸ αἷτιον νὰ ὁρισθῆ ἄλλως ἢ διὰ τοῦ ἀποτελέσματος καὶ τὰνάπαλιν. () χωρισμὸς ἄρα τούτων εἶναι βεβιασμένη ἀφαίρεσις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὀηθείσης κατηγορίας ἀπο-

διαφορὰν καὶ τὴν ἀντίθεσιν, ὑφίσταται ἐν τῇ ἀντιφάσει αὐτοῦ. Ἡ ἀντίφασις δὲν εἶναι, καθὰ ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐκλαμβάνεται, γνῶρισμα τοῦ ψευδοῦς καὶ τοῦ ἀδυνάτου ἀλλὰ τοῦναντίον ὑπάρχει ἀναγκαῖα καὶ κρατεῖ ὡς σπουδαῖος καὶ ἀπαράιτητος διορισμὸς· χρησιμεύει ὡς ἐλατήριον πάσης κινήσεως καὶ γοργότητος καὶ καθόλου εἰπεῖν ἀποτελεῖ τὴν ζωὴν καὶ τὴν νόησιν. Ἄνευ τῆς ἀντιφάσεως οὐδεμία ὑπάρχει γένεσις, οὐδεμία μεταβολὴ καὶ κίνησις, οὐδεμία ζωὴ καὶ ἀνάπτυξις : «Τὸ κινεῖν τὸν κόσμον εἶναι ἡ ἀντίφασις καὶ φαίνεται γελοῖον τὸ λέγειν ὅτι αὕτη εἶναι ἀδιανόητος». Ζῶν εἶναι τι μόνον καθ' ὅσον περιέχει τὴν ἀντίφασιν καὶ διατηρεῖ ἑαυτὸ ἐν αὐτῇ. Καὶ ἡ θεωρητικὴ δὲ νόησις, ὁ ἐποπτικὸς νοῦς, διατηρεῖ τὴν ἀντίφασιν καὶ ὑπάρχει ἐν αὐτῇ ἀλλὰ δὲν δεσπόζεται ὑπὸ ταύτης. (4, 544 ἐξ. 8, 276 ἐξ.).

¹ 4, 551 ἐξ. 6, 75 ἐξ. 8, 281 ἐξ.

² Τελευταῖος τῆς νοήσεως νόμος εἶναι ὁ λεγόμενος τοῦ «ἀποχρῶντος λόγου». Ὁ Ἐγγελοσ παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἐπίθετον «ἀποχρῶν» ἢ εἶναι περιττὸν ἢ δηλοῖ τι πλεον τοῦ προκειμένου λόγου. Πλεονασμὸς θὰ ἦτο εἰς δήλωσιν τοῦ ἀποτελέσματος, διότι ὁ λόγος μὴ δυνάμενος νὰ ἔχη ἀκολουθίαν δὲν θὰ ἦτο λόγος. Ἄλλ' οὐδεὶς πάλιν λόγος εἶναι ἀποχρῶν ὡς ἐμφαίναν μόνον τὰ ποιητικὰ οὐχὶ δὲ καὶ τὰ τελικὰ αἷτια. Ὁ Λεῖβνίτιος ἤδη παρατήρησεν ὅτι ἀποχρῶν ὑπάρχει ὁ λόγος, ὅταν ὑφούμενος ὑπὲρ τὰ ποιητικὰ αἷτια φθάνῃ εἰς τὰ τελικὰ, τ.ἔ. ὅταν εἶναι οὐχὶ μηχανικὸς ἀλλὰ τελολογικὸς. (4, 554. 555. 8, 285 ἐξ.).

³ Ἡ οὐσία ὡς τὸ ἀδιόριστον ὑποκείμενον εἶναι ἡ ἄμορφος καὶ ἐπιδακτικὴ μορφῆς ὕλη, εἰ καὶ ὕλη ἀπολύτως ἄμορφος πρᾶγματι δὲν ὑπάρχει, καθὰ καὶ παρακατιόντες θὰ ἴδωμεν, ἀλλ' εἶναι προῖον τῆς ἀφαιρετικῆς διανοίας.

τελεῖ σχηματικὸν τρόπον, τυπικὴν διαφορὰν¹. Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος διωρισμένος λόγος, ὁ τυπικός, ὁ ἔχων τὸ αὐτὸ καὶ ἡ ἀκολουθία περιεχόμενον, δὲν εἶναι προφανῶς ἐπαρκῆς καὶ ἀντ' αὐτοῦ πρέπει νὰ ζητηθῆ ἄλλος λόγος πραγματικός, οὗ τὸ περιεχόμενον εἶναι διάφορον τοῦ τῆς ἀκολουθίας. Παρὰ τὸν διωρισμένον λόγον ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι, καθ' ὅσον τὸ πρᾶγμα ἔχει πολλοὺς διορισμούς, ὧν ἕκαστος δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς λόγος αὐτοῦ². Ἡ δ' ἔνωσις τοῦ τυπικοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ λόγου παρέχει τὸν τέλειον λόγον, ὅστις συνάπτεται πρὸς ἄλλους καὶ ἠρτῆται ἔξ αὐτῶν. Τὸ ἀμέσον, εἰς ὃ ὁ λόγος ἀναφέρεται ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν, εἶναι ὁ ὅρος. Οὗτος εἶναι ὁρισμένον ὄν καὶ ἀναφέρεται εἰς ἄλλο ὡς λόγον. Ὄταν ὁ λόγος καὶ ὁ ὅρος τινὸς συνδυασθῶσι, τότε τὸ πρᾶγμα ἔρχεται εἰς ὑπαρξιν (Existenz), ὡς τὸ παράγωγον καὶ τὸ ἐκ τοῦ λόγου ἐξερχόμενον εἶναι, τὸ διὰ τῆς ἄρσεως τῆς ἐμμεσότητος ἐπανελθὸν εἶναι³. Καὶ ὅπως οἱ λόγοι συνάπτονται πρὸς ἀλλήλους συγχωνευόμενοι εἰς ἓνα ἀπόλυτον λόγον, οὕτω καὶ τὰ πρᾶγματα εἶναι ἀόριστον πλῆθος ὑπαρχόντων, ἅτινα ἀνακλῶνται εἰς ἑαυτὰ καὶ εἰς ἄλλα, ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα ἐναλλάξ σχέσιν λόγου καὶ ἀκολουθίας καὶ συναποτελοῦσι μίαν ὀλικὴν ὑπαρξιν.

7. Τὸ πρᾶγμα εἶναι καθ' ἀρχὰς καθ' ἑαυτό, ἦτοι ἐν τῇ ἀμέσῳ καταστάσει αὐτοῦ ἀφηρημένον καὶ ἀδιόριστον ἀλλ' οὐχὶ ἄγνωστον⁴ ὕστερον

¹ Ἐνταῦθα ὁ ζητῶν τὸν λόγον τινὸς βλέπει τὸ αὐτὸ πρᾶγμα διττῶς, τὸ μὲν καθ' ὃν τρόπον ἐκφαίνεται ἀμέσως τὸ δὲ ὅπως ὑπάρχει ἐν τῷ αἰτίῳ, ἦτοι βλέπει τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἔνθεν μὲν ἐν τῇ ἀμεσότητι, ἔνθεν δὲ ἐν τῇ ἐμμεσότητι καὶ ἀνακλάσει αὐτοῦ. Ἡ περὶ τὸν ἥλιον π.χ. κίνησις τῆς γῆς εἶναι ἀκολουθία καὶ ἔχει λόγον τὴν ἐλκτικὴν ἐκείνου δύναμιν, ἀλλ' ἡ ἀκολουθία καὶ ὁ λόγος εἶναι κατὰ βάθος τὸ αὐτό· διότι ἡ ἐλκτικὴ δύναμις εἶναι ἡ κίνησις. Ὡσαύτως τὸ ἠλεκτρικὸν φαινόμενον καὶ ὁ ἠλεκτρισμὸς ἔχουσι τὸ αὐτὸ περιεχόμενον.

² Οἱ λόγοι ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος εἶναι διάφοροι, ἦτις διαφορὰ δύναται νὰ χωρήσῃ μέχρι ἀντιθέσεως ὑπὸ τὴν μορφήν λόγων ὑ π ἔ ρ ἢ κ α τ ἄ τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου. Ἡ ζήτησις τῶν παντοίων λόγων τῶν συντεινόντων εἰς προσβολὴν ἢ προάσπισιν τοῦ πράγματος εἶναι ἔργον τῆς σοφιστικῆς, ἦτις εὐχερῶς εὐρίσκει πάντοτε καλὸν τινα λόγον πρὸς στήριξιν καὶ αὐτῶν τῶν χειρίστων καὶ ἀτοπωτάτων. (4, 579 ἔξ.).

³ 4, 592 ἔξ. 6, 77 ἔξ. 8, 288 ἔξ. Ἡ ὑπαρξις εἶναι ἡ διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ ὄρου τεθεῖσα καὶ διὰ τῆς ἄρσεως αὐτῶν ἐπαναχθεῖσα εἰς ἑαυτὴν συγκεκριμένη ἀμεσότης.

⁴ Τὸ λεγόμενον ὅτι τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό εἶναι ἄγνωστον δὲν εἶναι κατὰ τὸν Ἑγελον ὀρθόν· διότι τὸ τοιοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο ἢ «κενὴ ἀφαίρεσις παντὸς διορισμοῦ», εἶναι τὸ εἰσέτι ἀδιόριστον, ὅπερ μέλλει ἀναπτυσσόμενον νὰ ὀρισθῆ ἀκριβέστερον. Οὕτω π.χ. ὁ ἄνθρωπος καθ' ἑαυτὸν (δυνάμει) εἶναι τὸ βρεῖφος τὸ